

-(X)Ş MASTAR EKİ MİDİR?

Selahittin TOLKUN¹

Özet

Günümüz Türk dil ve lehçelerinde esasen *-mAk*, *-(X)Ş* ve *-(X)v* ile bundan gelişen biçimbirimler kullanılmaktadır. Eski Türkçe döneminde esas mastar eki *-mAk* olup yanında sıfat-fiil ekleri de mastar görevi görüyorlardı. *-(X)Ş* ise bu dönemde kalıcı isimler yapan bir ekti. Ek, Orta Türkçeden itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Hâlihazırda özellikle Karluk ve Oğuz Türkçelerinde *-(X)Ş* mastar işlevinde oldukça işlektir. Kıpçak ve diğer dil ve lehçelerde ise çok defa kalıcı isimler yapan bir ek konumundadır. Mastar ekleri esasen hareket ismi yaparlar: *almak, bilmek; satma, verme; görüş, duyuş; aluv, toyuv* vb. Mastar işlevindeki kelimeler sıfat olarak kullanılmazlar. Ancak geçmişten günümüze bütün Türk lehçelerinde *-(X)Ş* ekinin sıfat-fiil gibi fâil veya nesne adları veyahut sıfatlar türettiği örneklere sıkça rastlanmaktadır. Tarihî veya günümüz lehçelerinde kullanılan *tanış, biliş, oynaş, suvsuş* “su kabı”, *yagış* “kurban”, *benzeş / meñzeş / okşaş* vb. “gibi”, *cukuş* “mikrop”, *kiriş* “gelir” vb. kelimeleri incelendiğinde bunlarda ekin hep sıfat-fiil olarak kullanıldığını görülür. Bunların dışında *-(X)Ş* ekinin gerek tarihî gerekse günümüz Türk lehçelerinde başka eklerle birleşerek birleşik ekler türetmektedir: *-ş+iyelik+Da*, *-(y)XşXn*, *-(X)ş+iyelik+çA* vb. Bu türemişlerinin yerine başka ekler vasıtasıyla benzer biçimleri kurulmak istendiğinde bu amaçla genellikle sıfat-fiillere başvurmak gerekmektedir. Bütün bunlar aklımıza *-(X)Ş* ekinin gerçek işlevinin ne olduğu sorusunu getirmektedir. Ek mastar mı yoksa bir sıfat-fiil eki midir? Çalışmamızda bu sorunun cevabı bulunmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *-(X)Ş Mastar Eki, -(y)Xş Mastar Eki, Mastar Görevindeki Sıfat-Fiil Ekleri.*

Is -(X)Ş INFINITIVE SUFFIX?

Abstract

There are suffixes like *-mAk*, *-(X)Ş* ve *-(X)v* and also forms which derived from these suffixes in modern Turkic languages. In Old Turkic the genuine infinitive was *-mAK* but participial suffixes could function as a nominalizer too. *-(X)Ş* was functioning as a permanent lexical derivations in that era. This suffix started to be used more commonly as from Middle Turkic. *-(X)Ş* suffix is pretty common in Qarluq and Oghuz Turkic currently. The suffix is often used as permanent lexical nominalizer in Kipchak and languages or dialects. Infinitive suffixes essentially derives action nominalizations: *almak, bilmek; satma, verme; görüş, duyuş; aluv, toyuv* vb. Words which function as infinitive cannot be used as an adjective. But from the past, *-(X)Ş* has been used to make agent and object names besides its common function to derive adjectives. Considering old and modern words like *tanış, biliş, oynaş, suvsuş* “water pan”, *yagış* “sacrifice”, *benzeş / meñzeş / okşaş* vb. “like”, *cukuş* “germ”, *kiriş* “income”, the suffix is always used as a participial suffix. Apart from these, *-(X)Ş* derives compound suffixes by combining with other suffixes. *-ş+possessive +dA*, *-(y)XşXn*, *-(X)ş+possessive +çA* vb. In place of these compound suffixes, similiar forms should be made by using participial suffixes. All this raises the question of what is the real function of *-(X)Ş* suffix. Is it an infinitive or participial suffix? We tried to find the answer to this question in this paper.

Key words: *-(X)Ş infinitive suffix, -(y)Xş infinitive suffix, Participials which function as infinitive.*

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, stolkun@anadolu.edu.tr.

Giriş

Eski Türkçe devresinden beri fiil ismi yapmak için çok defa sıfat-fiil eklerinden yararlanılmakla birlikte bizzat bu görevi üstlenen mastar ekleri bulunmaktadır. Bunların içinde *-mAk*, *-(X)ş*, *-g* aslı mastar ekidir (ayrıntı için bk. Aydoğdu 2007).

Günümüz Türk lehçelerine bakıldığında bu eklerin az çok değişikliklere uğrayarak da olsa varlıklarını sürdürdükleri görülür. Yazı ve konuşma dili esas alındığında Oğuz grubu lehçelerde *-mAk*; Karluk-Uygur grubu lehçelerde *-(X)ş*; Kıpçak grubu şivelerde ise *-(X)v* yahut bundan gelişen biçimler daha işlektir. Ancak bu gruplandırma diğer eklerin öteki lehçelerde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Hemen hepsinde kimi zaman kalıplaşmış, kimi zaman da diğer lehçelerden ödünçleme yoluyla girmiş olarak her üç eke de rastlanmaktadır.

Biz bu yazımızda *-(X)ş* ekinin Eski Türkçe devrinden itibaren günümüze kadar bütün Türk yazı dillerindeki fonksiyonlarını belirlemeye çalışacağız. Bunu yaparken mevcut gramer çalışmalarından, sözlüklerden, tarihî metinlerin indekslerinden son olarak da ihtiyaç halinde değişik lehçelere ait metinlerden yararlanacağız.

Ekin menşei üzerine Marcel Erdal ve kısmen Banguoğlu yorumda bulunmuştur.

Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation* adlı eserin *-Xş* bölümünde altında Eski Türkçe döneminde görülen *alkış*, *küşüş*, *kargış*, *sıvsuş*, *arvış*, *ülüş*, *çalpuş*, *keñiş*, *busuş*, *akruş*, *öçeş*, *tokuş*, *küleş*, *tüş*, *bulgaş*, *adriş*, *bagdaş*, *oynaş*, *yagış* gibi kelimelerin yapıları hakkında fikirler ileri sürer (Erdal, 1991). Bu kelimelerden *arkuş* (s. 262), *kargış* (s. 266) gibi bir kısmının hem isim hem de sıfat olarak kullanıldığından bahseder. Bünyesinde *-(X)ş* ekinin bulunması muhtemel birtakım kelimeleri şöyle açıklar: *Tüş* “öğle” < *tüş-üş, *sış* “şiş, kabarık” * < *sış-ış*; *tuş* “buluşma; buluşma yeri; fırsat, vesile” < *tuş-uş (*tuş-* “buluşmak”) (s. 261); *ogşaş* “gibi, aynı” < *ogşa-ş-ış (s. 266-267). Benzer görüş daha önce Tahsin Banguoğlu tarafından da ileri sürülmüştür. Banguoğlu bu hususta şart koşarak “Edişen görünüşündeki tabanlara geldiğinde *-iş* eki hece binişmesine uğrar.” diyerek *dög-üş-üş* > *dögüş*, *boğuş*, *vuruş*, *itiş*, *kakış*, *taniş*, *biliş*, *barış*, *savaş* vb. örnekleri sıralar (Banguoğlu, 1995, s. 261-262).

Öte yandan Erdal, ekin bulunduğu *batruş suv* “çamurlu kirli bulanık su; çok az su” (s. 264), *ülüş bitig* “vasiyetname” (s. 268) gibi kelimelerin sıfat olarak kullanıldığını; sıfat olarak kullanılmayanların ise *+lXg* ekiyle sıfat olduğunu söylemektedir (s. 274). Uygurca *bir kün içinte miş tümen kata körgeli artok küşüşlüg kulı Alp Kara* (HamTouen 5, 64) cümlesinden hareketle *küşüşlüg* kelimesindeki *-Xşl+lXg* yapısının *körgeli* kelimesindeki *-gAll* eki gibi zarf türettiğini belirtir (s. 274).

-(X)ş ekinin Türkçenin başlangıcından bugüne yazı dillerinde nasıl kullanıldığına sırasıyla bakalım:

1. Eski Türkçe

Bu dönemde ek, $-(X)\text{ş}$ olarak kullanılmaktadır. Yapılan taramalarda ekin, Eski Türkçede bugünkü fonksiyonuyla yaygın olmadığı görülmüştür. Bu dönemde fiillerden $-(X)\text{ş}$ ekiyle türemiş kelimeler daha ziyade kalıcı soyut isim görünümündedir. Meselâ, *uruş* “savaş”, *küsüş* “arzu, istek”, *busuş* “keder”, *yaraş* “sıfat, selamet” *sığış* “sıkıntı” vb.

Gabain, bu eki, fiilden isim yapma ekleri içerisinde ele alarak ekin fonksiyonunu belirtmeden yalnızca örnekler vermekle yetinir (§ 130).

Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* adlı kitabının sonunda *Bazı Ekler* başlıklı bölümde iki $-(X)\text{ş}$ ekine yer vermiştir. Birinci $-(X)\text{ş}$ için “Çoğaltma anlamı veren fiildenden isim eki” denerek *uluş* ve *yemiş* (?) kelimeleri; ikinci $-(X)\text{ş}$ için ise “Soyutluk anlamı veren fiildenden isim eki” açıklamasından sonra *üküş*, *oşuş*, *buşuş* ve *çâbiş* örnek verilmiştir (s. 260). Yine belirtelim ki *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*’nde master işlevinde gerek Hamilton gerekse Tulum-Azılı çevirisinde *-mAk* eki kullanılmış; $-(X)\text{ş}$ ise daima kalıcı isimlerde geçmiştir (bk. Tulum-Azılı 2015).

Şinasi Tekin tarafından yayınlanan *Uygurca Metinler II. Maytrisimit* adlı eserin sonunda verilen *I. Kelimeler* dizininde, *Kutadgu Bilig İndeksi* ile *Mukaddimetü'l-Edeb*’in indeks kısmından farklı bir yöntem kullanılmış ve fiillerin alt başlıkları içinde çekim, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleriyle birlikte birleşik fiil yapıları verilmiştir. Masterlar ise ister *-mak / -mek* ister $-(X)\text{ş}$ ile yapılmış olsun madde başı olarak gösterilmiştir (bk. Tekin, 1976).

Kaya, bu dönemin önemli eserlerinden olan *Altun Yaruk* incelemesinin sonundaki ek dizininde $-(X)\text{ş}$ master ekini vermez (bk. Kaya, 1994).

Ölmez tarafından yayınlanan *Altun Yaruk III. Kitap*’ta (5. Bölüm) $-(X)\text{ş}$ ekinin *alkış* “tebrik, kutlama, hayır dua, alkış”, *evriş* “değişiklik, davranış şekli, iş-güç”, *sakış* “ölçü, sayı”, *sıkış* “sıkıntı”, *suvsuş* “içki, içilecek şey, içecek, meşrubat”, *tütüşlüg* “kavgalı, tartışmalı, çekişmeli, arası açık / bozuk” *üküş* “çok, pek” ve *ülüş* “bölüm, fasıla, ‘kitap’, cüz, parça” kelimelerinde bulunduğu görülür (bk. Ölmez, 1991). Bunlarda da ek, master işlevinde olmayıp kalıcı isimler türeten fiilden isim yapma ekidir.

Özönder’in yayımladığı *Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks XXX Levha* adlı kitabın indeks kısmında $-(X)\text{ş}$ eki yalnızca *alışsız birişsiz* “alışsız verişsiz” ve *sakışsız* “sayısız” kelimelerinde görülmektedir (s. 40).

Bütün bunların dışında Bayraktar da *Türkçede Fiilimsiler* adlı çalışmasında, söz konusu ekin Orhon Türkçesinde fiilden isim yapma görevinde kullanıldığını belirtmektedir (§ 2.4.3).

Ekle ilgili ilginç bir kullanım vardır: Tarihî lehçelerde bu ekin hâl ekleriyle kullanıldığında günümüz Türkiye Türkçesinde master değil sıfat-fiilden türemiş zarf-fiil eklerinden yararlanılmaktadır. Göktürkçe metinlerden Bilge Kagan Kitabesi’nin kuzey yüzünde *sü tegişinte* (K 5) kelime grubunu Tekin, “ordular kapıştığında” diye günümüz Türkçesine çevirmektedir (Tekin, 1988, s. 28-29). Burada *-şinta* (< *-ş+ı+n+ta*) biçimbiriminin tıpkı

Kırgız lehçesindeki *-şXnça* (Tolkun, 1991, s. 243) ve Özbek lehçesindeki *-şiçä* zarf fiil eki gibi kullanılması dikkat çekicidir (Tolkun, 2009, s. 145). Bu örnekte *-(X)ş* mastar ekinin *-DXk* sıfat-fiil eki gibi kullanımı söz konusudur. Keza, *ilteriş ~ elteriş* kelimesi, II. Göktürk Devleti'nin kurucusu Kutluk'un sıfatı olmalı ve kelime *ilteriş* (< *il + ter-iş*) "halkı toplayan", *elteriş* (< *elt-* "götürmek, iletmek, sevk etmek" -er- ettirgenlik -iş) "sevk eden, yönlendiren" olarak yorumlandığında *-(X)ş* ekinin sıfat-fiil gibi düşünülmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Benzer duruma aşağıda görüleceği gibi gerek Orta Türkçe gerekse günümüz Türk lehçelerinde de rastlanmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak -(X)ş ekinin Eski Türkçedeki özellikleri şöyle sıralanabilir:

- i. Ek, daima olumlu köklere gelmektedir: *-mAk* eki hem olumlu hem de olumsuz fiil tabanlarına, *-(X)ş* ile türetilmiş bütün kelimeler ise yalnızca olumlu fiil tabanına getirilmiştir.
- ii. Mastar fonksiyonundaki *-mAk*, *-gU* ve *-G* eklerine nazaran nadir kullanılmıştır. Ayrıca bu ekle türetilmiş kelimeler cümle içinde genelde fiilden isim yapma eki fonksiyonundadır.
- iii. Ekin, *-şayet* fiilin sonunda düzleşme söz konusu değilse - sonu düz-geniş vokal *-A-* ile biten fiil tabanlarına geldiğinde geniş vokali daralttığı görülür: *küsüş* < *küse-ş* "arzu" *alkış* < *alka-ş* "övgü", *suvsuş* < *suvs-a-ş* "içki, içilecek şey" (*Maytrisimit*), *yağa-* "kurban sunmak", *yağış* < *yağa-ş* "kurban" (*Maytrisimit*), *ülüş* < *üle-ş* "taksimat" vb. Ancak *-(X)ş* ile türetilmiş kelimelerin eskicil olup fiillerin ikinci hecelerde *u > a* değişikliğiyle bugünkü şekillerinin ortaya çıkmış olma ihtimali (yani *yağ-u-* > *yağa-*; *ülü-* > *üle-*; *alqu-* > *alqa-* vb. olabileceği) de gözden ırak tutulmamalıdır.
- iv. Ek, hal ekleriyle kullanıldığında günümüz Türkçesine çok defa *-DXk* sıfat-fiili yardımıyla çevrilmiştir.
- v. Bu ekle türetilen *suvsuş* "içki, içilecek şey, içecek, meşrubat", *üküş* "çok, pek", *ülüş* "bölüm, fasıla, 'kitap', cüz, parça", *yağış* "kurban" gibi örneklerde ek sıfat-fiil kabul edilebilecek kelimeler türetmiştir.

2. Orta Türkçe

-(X)ş ekinin, Eski Türkçe sonrası Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahalarında kullanımı şu şekildedir:

2.1. Karahanlı Türkçesi

Bu dönem eserlerinde ekle ilgili farklı kullanımlar göze çarpar. *Divânü Lügati't-Türk*'te bu ek, mastar ekleri içinde ele alınmaz. *Kutadgu Bilig*'de ise çoklukla kalıcı isimler yapar; ancak mastar fonksiyonu artık görülmeye başlar. *Atabet'ül-Hakayık*'ta ise ekin mastar fonksiyonu yoktur.

Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinin I. cildinde ele aldığı master ekleri içinde bu eki zikretmez. Kâşgarlı, bu bölümde masterların önce asıl masterlar diyerek “*bardı, barır, barmak*” şekillerini sonra da izafet yoluyla masterlar olarak da yalnızca -G ekiyle türemiş “*barıg, kelig*” örneklerini verir (Atalay, 1998, 26-27). Yalnız, Kâşgarlı -(X)ş ekiyle türemiş birtakım isimler verir: *bulgaş* “düşman gelmesi üzerine halk arasında çıkan karışıklık”, *tirkeş* “sıkıntı, kalabalık yüzünden yürümekte güçlük” vs. (Atalay, 1998, s. 459-451).

Divan’dan alınan aşağıdaki örneklere bakıldığında -(X)ş ekinin çok defa hareket ismi yerine sıfatlar türettiği görülmektedir.

Divan’ın I. cildinde başka bölümde şu kelimeler vardır: *bıçış* “Büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş”² (s. 366); *burış* “Deride ve elbisedeki buruşukluk” (s. 367); *biliş* “Biliş. Burada sıfattır, master değil”³ (s. 367); *buluş* “Kişinin yaptığı işten kazancı” (s. 367); *çıkış* “Menfaat, çıkar” (s. 368); *kiriş* “Bir adamın akarlarından olan geliri” (s. 370). *bulgaş* “Düşman gelmesi üzerine halk arasına düşen karışıklık” (s. 460); *katlış* “Katılış. Su kollarının kavşıtında olan su birikintisi.” (s. 460); *suwsuş* “Buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu. Üzerine su katılan ayrına da böyle denir.” (s. 460); *kargış* “Lânet, ilenme ... Bazı kere bu kelime, sıfat olarak kullanılır: /.../ “*kargış* kişi” denir, “lânetleme olmuş adam” demektir” (s. 461).

Bunların dışında günümüz lehçe ve şivelerinde *ohşaş* “gibi” şeklinde görülen kelimenin Divan’da *oşşaju* “misal; teşbih” ve *oşşatu* “benzer” şeklinde bulunmaktadır. Görüldüğü gibi *ohşa-* fiilinden aynı anlamlı ilk kelime -GU partisibi ile ikinci kelime de söz konusu fiilin ettirgenlik ekiyle genişlemiş şekilden -I gerundiumu ile türetilmiştir.⁴

K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce tarafından neşre hazırlanan *Kutadgu Bilig III İndeks* adlı çalışmada da *Kutadgu Bilig*’in söz varlığı, isim veya fiillerin sunumunda kullanılan yöntem *İndeks Sırası* başlığı altında belirtilen sisteme göre ilk önce isimler ardından da fiiller verilmiştir (Arat, 1979b, s. XIII-XII). Fiiller bahsinde en son olarak fiillerin, *IV Hareket İsimleri* (fiil isimleri) 1) -mak, -mek. 2) -ma, -me, 3) -ı, -iş şeklinin gösterileceği bildirilmiştir. Ayrıca *İndeks Sırası* bölümünde “*Buradaki eklerle yapılan kalıcı isimler alfabetik sıraya girecek.*” diye bir not da düşülmüştür. *Kutadgu Bilig*’de Eski Türkçe devresine ait diğer metinlerde görülen *ülüş, alkış, kargış, tanış, biliş* gibi kelimelerle birlikte çok sayıda -(X)ş ekiyle türetilen ve büyük ölçüde kalıcı isim yapan kelimeler yer almaktadır. Bu sebeple *Kutadgu Bilig* indeksinde -(X)ş ekiyle türemiş bütün kelimeler madde başı

² Mersin, Adana, Osmaniye ağızlarındaki *okuntu* kelimesi gibi (Tor, 2004, s. 289).

³ Çevirmen burada dipnot düşerek “Bugün bile Türkiye’de bu kelime “görüş” kelimesiyle birleşerek sıfat halinde kullanılır. “Onunla biliş görüş olduk” denir. B. A.” demektedir.

⁴ Özbek Türkçesinde *gibi* anlamında *oxşay* ÖTİL’de madde başı olarak verilmiştir; ancak öte yandan çok yaygın biçimde aynı anlamda kullanılan *oxşab* bir zarf-fiil olarak düşünüldüğünden sözlükte açıklanmaz: *Mengä oxşab cinni bolmä, esingdän äcrämä!* “Benim gibi delirme, aklına mukayyet ol!” (Çolpân, 1991, s. 277).

yapılmıştır. Kimi kelimelerde ek mastar fonksiyonunda gibi görülmektedir. Ancak bunların da büyük bölümü kalıcı isim kabul edilebilir. Örnek:

neçe kiş yaşap öz tirig tursa sen	<i>Ne kadar çok yaşarsan yaşa ve ne kadar hayatta kalırsan-</i>
ölüm boldı ahır <u>yanış</u> körse sen	<i>kal, dikkat edersen, en son <u>karşılaşacağın</u> şey ölümdür.</i>
(Arat, 1979a, s. 164)	(Arat, 1988, s. 114)

Yukarıdaki örnekte görülen *yanış* “dönüş” kelimesindeki $-(X)\text{ş}$ eki mastar işlevindedir. Bir diğer örnek:

yiti közlüg ol kör <u>bakış</u> yırağ	<i>Keskin gözlü ve uzak <u>görüştüdü</u>; hangi işe el</i>
şayü işke tegse bekitür adağ	<i>uzatırsa, ayağını sağlam basar</i>
(Arat, 1979a, s. 203)	(Arat, 1988, s. 141)

Burada görülen *bakış* kelimesindeki $-(X)\text{ş}$ ise “bakma” anlamında mastar değil, kalıcı isim yapan bir ektir. Bunların dışında eserdeki *çıkış* “menfaat, çıkar”, *kapuş* “yağma”, *keriş* “yağma”, *kiriş* “gelir”, *uruş* “vuruş, savaş”, *ukuş* “akıl, anlayış”, *tütüş* “kavga”, *sakış* “sayı”, *söküş* “söğme, söğüşme”, *tokış* “savaş, vuruşma” gibi kelimelerde $-(X)\text{ş}$ ekinin daima kalıcı isimler yaptığı görülmektedir.

Karahanlı Türkçesinin bir diğer önemli eseri olan *Atabetü'l-Hakayık*'ta, *-mAk* ekinin birçok yerde mastar fonksiyonuyla kullanıldığı görülürken, ancak $-(X)\text{ş}$ ekinin böyle kullanımına rastlanmaz. Ek, *ukuş* “anlayış, akıl”, *öküş* “çok”, *söküş* “sövgü, sövme, küfür”, *ülüş* “pay, ülüş” kelimelerinde görülür (bk. Arat, 1992).

2.2. Harezmi Türkçesi

Harezmi Türkçesinde de ekin mastarlardan ziyade kalıcı isimler türettiği görülmektedir.

Nuri Yüce tarafından yayıma hazırlanan Zamahşari'nin yazdığı *Mukaddimetü'l-Edeb*'in indeksinde fiiller anlamları yanında fiil işletme ekleri de, *zaman kipleri*, *haber kipleri*, *gerundium ekleri* *yardımıyla yapılar birleşik fiiller*, *gerundium ekleri*, *partisip ekleri* ve *son olarak mastar ekleri* verilmiştir. Dikkati çeken nokta bütün fiillerin *-mAk* eki almış hâli eğer müstakil kelime ise madde başı yapılmış; yok eğer geçici fiil ismi yapıyor, yani mastar görevinde ise eklendiği fiilin başlığı altında verilmiştir. İndeksteki hiçbir fiilin içinde $-(X)\text{ş}$ mastar ekiyle türemiş kelime yoktur. $-(X)\text{ş}$ ile türemiş mastar görünüşündeki *otruş*, *sarnış* gibi kelimeler de madde başı olarak verilmiştir. Bunların dışında tamamen fiilden isim yapma eki gibi kullanıldığı görülen diğer ifadeyle ekin kalıplaştığı *ohşaş* “gibi”, *sakış* “hesap”, *sançış* “savaş, vuruşma”, *uruş* “savaş” gibi kelimeler tabiatıyla madde başı yapılmıştır (bk Yüce, 1998).

Harezmi sahasında yazılan ve Recep Toparlı tarafından yayımlanan bir diğer eser olan *Mu'inü'l-Mürid'in* İndeks kısmında da fiillerin *-mAk* ekli şekilleri, ilgili fiil maddesinin altında verilirken $-(X)\text{ş}$ ile türemiş

otruş “(namazdaki) oturuş, ka’de”, *sakış* “sayma, sayı, hesap”, *ukuş* “anlayış”, *ülüş* “ülüş, pay” ile *tutuş* “devamlı, sürekli” kelimeleri madde başı yapılmıştır (bk. Toparlı, 1988). Burada zaten yalnızca *otruş* kelimesinde ek mastar fonksiyonunda görülmektedir ve ek, burada da artık kalıplaşmış hâdedir. *Tutuş* “devamlı sürekli” kelimesinde ek tıpkı birçok şivede görülen *ohşaş*, *mengzeş* kelimelerinde olduğu gibi sıfat-fiil işlevinde kabul edilebilir. Yani kelime *devam eden*, *süren* şeklinde de düşünülebilir. Keza Eckmann da yine aynı eserde geçen *bilü bilişimçe* kelimesini “bilebildiğimce” şeklinde Türkiye Türkçesine *-DXk* sıfat-fiiliyle çevirmiştir. (Eckmann, 1996, s. 24).

Harezmi Türkçesi başlıklı yazısında János Eckmann, fiilden isim yapma ekleri başlığı altında mastar ve sıfat-fiil eklerini zikrederken *-(X)ş* ekine hiç yer vermez (Eckmann, 1996, § 3222)

Aysu Ata’nın yayımladığı Harezmi bilgini Rabgûzî’nin *Kıyasü’l-Enbiya (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım* ile *Kıyasü’l-Enbiya (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*, eserin dizin kısmında *al-* fiilinin alt başlığında *a.uş bol-* 246v16 koduyla bu fiile *-(X)ş* mastar ekinin getirildiği belirtilir (Ata, 1997b, s. 19).⁵

2.3. Çağatay Türkçesi

Bu saha ile ilgili çalışmalarda mastar eki olarak *-mAk*; *-(X)ş* ise fiilden isim yapan bir ek olarak görülmektedir.

Eckmann’ın *Çağatayca El Kitabı*’nda da belirttiği gibi söz konusu ek bu sahada hem hareketi hem de hareketin sonucu adlandırılan isimler yapar (Eckmann, 1988, s. 42). Ancak ilginç olan, Eckmann *-(X)ş* ekini *Fiilden İsim* başlığı altında; oysa *-mAk* ekini *Partisipler* başlığı altında ve *hareket ismi*, *mastar* açıklamasıyla verir. Görüldüğü gibi Eckmann, *-(X)ş* ekini fiilden isim yapan bir ek, *-mAk* ekini ise mastar olarak ele almaktadır. Hatta aynı yazar, *Çağataycada İsim-Fiiller* başlıklı bir yazısında yine aynı şekilde bütün mastar ve sıfat-fiil eklerine yer verir; ancak *-(X)ş* ekinden hiç söz etmez (Eckmann, 1996, s. 145).

Bodrogligeti ise *A Grammar of Chagatay* adlı çalışmasında mezkûr eki *Formation of Nouns* bölümünde *Formation by Suffixes* başlığı altında verir ve ek için “Very productive. Formant of verbal nouns indicating the action itself or the result of the action. In modern Uzbek it is also the the means to form the second infinitive from all four stems.” (s.67) açıklamasında bulunarak örnekleri sıralar: *baqış* “glance”, *biliş* “friend, acquaintance”, *bitiş* “growth”, *keliş* “coming”, *oqşas* “alike, similar”, *tutuş* “always”, *üwüş* “wet” vb. (s. 68).

Bodrogligeti, mezkûr eki tekrar *Verbal Nouns* bölümünde ele alır. Burada sırasıyla *-ma/-mä*, *-maq/-mäk*, *-maqlıq/-mäklik*, *-maqda/-mäkdä*, *-r*, *-mas/-mäş*, *-miş/-miş*, *-ş*, *-ğu/-gü*, *-ğüç / güç*, *-ğüdek/-güdek*, *-ğuluq /-gülük*, *-ğüsiz/-güsiz* eklerini inceler (s. 249-262). *-ş* ekiyle ilgili olarak “Verbal nouns in *-ş*, which in modern literary Uzbek appear now as the second infinitives, name individual actions in their concrete

⁵ Metinde ise şu şekilde verilir: ... *bu kün seniñ için cän fidâ qılğan men bolayın, yarın ceddin Mustafâ şefâ’ati*- (16) *-din aluş bolğan men bolayın, tep ...* (Ata, 1997a, s. 358). Ancak İsmâiloviç vd. tarafından *Nâsiruddin Burhânuddin Râbguziy Qisâsı Râbguziy İkinçi Kitâb* adıyla 1991’de Taşkent’te yayınlanan nüshada aynı bölüm şu şekilde okunmuştur: “*Bu kün sen için cän fidâ qılğan men bolayın. Yarın ceddin Mustafâ şefâ’âtidin ülüş bolğan men bolayın*”, *teb ...*” (İsmâiloviç vd., 1991, s. 211). Ata’nın 1. kitabın sonunda verdiği eserin tıpkıbasımında kendisinin *aluş*. Özbek yayıncının *ülüş* olarak verdiği kelimenin elif, lâm, vâv ve şin ile yazıldığı görülür (الوش). Ata, 2. kitabın Önsöz’ünde eserde imla tutarsızlığından söz etmektedir. Öyleyse bu kelime Özbek yayıncının teklif ettiği gibi *ülüş* olarak okunabilir. Ancak cümlelerin anlamlı olması için şu şekilde okunması önerilir: ... *bu kün seniñ için cän fidâ qılğan men bolayın, yarın ceddin Mustafâ şefâ’ati*- (16) *-din ülüş bulğan men bolayın, tep ...* “... bugün senin için canını feda eden ben olayım, yarın atan Mustafa’ın şefaattinden pay bulan ben olayım, diye ...”.

realization. Cf., *baqmaq* “a looking”, *baqış* “the looking by someone, a glance.” Most verbal nouns in -ş, are concrete nouns in quite frequent use. Others serve as action nouns. There are no examples for their use as agent nouns or participles.” açıklamasında bulunarak daha önce verdiği örneklerin bir bölümüyle birlikte yenilerini sıralar (s. 258-259): *öpüş* “kiss”, *saqış* “thought”, *tariş* “writing”, *tolğaş* “a being curly”, *urus* “fight”, *yağış* “rain”, *yaniş* “burning” vb.

Argunşah ise *Çağatay Türkçesi* adlı çalışmasında İsim-Fiiller bahsinde “Çağatay Türkçesinde yalnız -mAK eki vardır. Türkiye Türkçesindeki -mA ve -Iş ekleri ise fiilden isim yapım ekleri işleviyle kullanılmaktadır.” açıklamasını yapar (s. 147). -(X)ş ekini ise *Fiilden İsim Yapma Ekleri* bahsinde “Fiillerin hareket adlarını yapan ektir” altında ele alarak *bağış*, *barış*, *bitiş*, *kéçiş*, *kéliş*, *körüş*, *otruş*, *öpüş*, *söküş* “sövme” *tégiş* “yetecek derecede, yetecek miktarda” vb. örneklerini sıralar (s. 108). Argunşah, *ğarğış*, *ménzeş* “benzer”, *ohşaş* “benzer”, *uğuş* “anlayış” vb. kelimelerde ise ekin kalıcı isimler türettiğini söyler (s. 108).

Bu durum oldukça şaşırtıcıdır, aşağıda da görüleceği gibi, Çağatay Türkçesinin devamı kabul edilen günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerinde -(X)ş mastar eki diğerlerine nazaran daha işlektir. Belki Çağatay yazı dilinin yerini günümüz Özbek ve Uygur lehçelerine bırakmaya başlamasıyla -(X)ş ekinin de yazı dilinde işlekliliği artmıştır.

2.4. Kıpçak Türkçesi

Ekin bu sahada da çoklukla kalıcı isim yaptığı; ancak nadiren mastar işlevinde bulunduğu görülmektedir.

Grønbech’in hazırladığı *Kuman Lehçesi Sözlüğü*’nde şu durumlar tespit edilmiştir: 1) Ek, *batış* “batı”, *bitişli* “kibar, terbiyeli”, *boluş* “yardım”, *çalış* “şası”, *eniş* “iniş, yamaç, vadi”, *ıdış* “giriş”, *kengeş* “öğüt” gibi kelimelerde fiilden isim yapma eki gibi kullanılmaktadır. 2) Şu kelimedeki ek, -üstelik bulunma hâli eki almadığı halde- şimdiki zaman çekim eki işlevindedir. *kongranış-men*: Sokranıyorum (bk, Grønbech, 1986).

Ali Fehmi Karahanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*’nde, bu ekin Memluk Kıpçakçasına ait olan *Kitabü'l-İdrâk*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiye*, *El-Kavaninü'l-Külliyeye* adlı eserlerde fiillerden hareket isimleri yani mastarlar yaptığını; bunu yaparken de 1. fiilin tarzının, 2. mastarda aşırılık anlamı kattığının belirtildiğini söyler (Karamanlıoğlu, 1994, s. 44). Karamanlıoğlu’nun hazırladığı bir başka çalışma olan Seyf-i Sarâyî’nin *Gülistan Tercümesi*’nde mastar fonksiyonunda -mAk kullanılır. -(X)ş eki mastar işleviyle yalnızca dört fiilde bulunmaktadır: *bağış* (s. 293/10); *yağış* (s. 293/11); *külüş bile* (s. 240/9) ve *öpüşke* (s. 257/6). Bunların dışında sözlükte *sağış* ve *sağış* “düşünce; hesap” kelimeleri ise müstakil kelime olarak verilmiştir. Burada dikkati çeken nokta, -(X)ş eki mastar işlevinde metinde daima *şi'r* başlığı altındaki nazım bölümlerinde geçmektedir. Türkçede kimi unsurların bazen yalnızca şiirde

kullanıldığı görülür.⁶ Buradaki $-(X)\text{ş}$ ile türemiş kelimelerin yalnız şiirlerde görülmesinden hareketle, şiir dilinde Kıpçak yerine Doğu Türk yazı dili ürünlerinin kullanılmış olabileceği düşüncesi akla gelmektedir. Bu eserin şiir kısmında nesir bölümlerinden farklı olarak zaman zaman 3. teklik şahıs iyelik ekinden zamir n'si kullanılmadan hâl eklerini getirilmesi bu fikri desteklemektedir.

2.5. Eski Anadolu Türkçesi

Ekin, Eski Anadolu Türkçesi devresinde bulunduğu ancak işlek olmadığı görülür. Üstelik ekin mastar fonksiyonu kazanmaya başlarken beraberinde Doğu Türkçesinden farklı olarak olumsuz fiil tabanlarına getirildiği görülmektedir (Timurtaş, 1977, § 170).

S. Çağatay “Eski Osmanlıca’da Fiil Müştakları” adlı makalesinde $-(X)\text{ş}$ eki için “15- $-\text{ş}$ mastarı Şimdi yeni Osmanlıca da fevkalâde çok olan $-\text{ş}$ mastarı dahi, $-\text{ma}$ gibi pek ender bir şekildir. Bunlar ekseriya verbal-nomen’dırlar ve ancak XV-ci asırdan itibaren mastar olarak kullanılmaya başlıyorlar.” demektedir (Çağatay, 1947, s. 368).

F. K. Timurtaş $-\text{mAk}$ ekine dair açıklamasına “Fiilin masdar şeklidir.” (§ 171) diye başlarken, $-\text{ş}$ ekini böyle göstererek “Bu ekle umumiyetle *hareket ve oluş ismi* yapılır, bir çeşit masdar hükmündedir.” açıklamasında bulunur (§ 170). Buradan da anlaşılacağı üzere Timurtaş aslında eki doğrudan mastar olarak kabul etmemektedir.

Ergin’in bu ekle ilgili olarak “Eski Türkçede *ek -ş* şeklinde idi. Bunu Batı Türkçesinde o devirden kalma bazı isimlerin bünyesinde de görüyoruz: *alka*-’dan yapılmış *alkış*, *karğa*-’dan yapılmış *karış* misallerinde olduğu gibi. *tam-ş* misali de bunlara benziyor.” notu dikkat çekicidir (s. 187)

Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde bu ekle ilgili olarak şunları demektedir: “ $-(y)I^2\text{ş}$: İşlek değildir. $+(y)I\text{şIk}$ şeklinde genişletilmiş hali de vardır.” (s. 122).

Türk Dünyası El Kitabı’nda Eski Anadolu Türkçesini bölümünü yazan Faruk Kadri Timurtaş, $-\text{mAk}$ için mastar eki olup günümüzden farklı olmadığı söylerken; $-(X)\text{ş}$ için genellikle *hareket ve oluş isimleri yaptığını, bir çeşit masdar durumunda olduğunu* belirtir (Timurtaş, 1992, 134). Dikkat edilirse bir çeşit sıfatını kullanır.

Anadolu sahasına ait eserlerin taranmasıyla oluşturulan *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde bulunan *beñzeş* “eş, benzer” kelimesinin günümüz Türkiye Türkçesinde *benzer* şeklinde $-\text{r}$ sıfat-fiil ekiyle kurulması dikkat çekmektedir.

Sonuç itibariyle ekle ilgili olarak Orta Türkçe için şunlar söylenebilir:

- i. Ek, bu dönemde de çoğu kez kalıcı soyut isimler yapmaktadır. Ancak artık mastar fonksiyonuyla kullanılması da söz konusudur.

⁶ Türkiye Türkçesinde *yâr, dîn ü gün* gibi kelimeler şiir dilinde görülür. Keza Özbek şiir dili ile nesir dili arasında bazen oldukça önemli farklar görülebilmektedir. Mesela, fiil çekiminde $-\text{gây}$, $-\text{ur}$, $-\text{gu+iyelik}$ ekleri ve bildirme için *erür* kullanımı, $ol-$ veya $usan-$ fiilleri gibi unsurlar yalnızca Özbek şiir dilinde görülür (bk. Tolkun 2008).

- ii. Eski Anadolu Türkçesinde yaygın değildir. Ayrıca Eski Türkçe ve Orta Türkçenin diğer alanlarından farklı olarak ek olumsuz köke getirilmektedir. Yine bu sahada ekin +*llk* ekiyle genişlemiş şekline de rastlanır.
- iii. Ek, Eski Anadolu Türkçesi sahasında günümüz Oğuz gruplarında görüldüğü gibi kendisinden önceki yardımcı ünlüyü bünyesine alarak kullanılmaya başlar: $-(X)ş > -(y)Xş$. Ancak yine de bu sahada *tanış, biliş, oynaş* gibi kelimelerde arkaik biçimler bulunmaktadır.
- iv. Ekin Harezmi sahasındaki *bilü bilişimçe* “bilebildiğimce” örneğinde günümüz lehçelerinde de görüldüğü gibi sıfat-fiillerden hâl ekleriyle türemiş zarf-fiiller gibi kullanılması söz konusudur.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, $-(X)ş$ eki Orta Türkçesi döneminde günümüzün kimi lehçelerinde olduğu gibi henüz işlek değildir. Saadet Çağatay’ın *ekin Osmanlı sahasında 15. asırdan itibaren yaygınlaşmaya başladığı* şeklindeki tespiti belki aynı şekilde Doğu Türkçesi için de geçerlidir.

3. Ekin Günümüz Türk Dil ve Lehçelerinde Kullanımı

$-(X)ş$ ekinin geçmişten günümüze bütün Türk dil ve lehçelerinde kimisinde yapım eki, kimisinde ise mastar eki olarak mevcuttur. Bu durumu Erdal, “The $-Xş$ formation is very creative in Old Turkic and lives on in all Turkic languages (including Chuvash).” notuyla belirtmektedir (Erdal, 1998, s. 63).

3.1. Oğuz Grubu lehçelerde

$-(X)ş$ eki Oğuz grubu lehçelerde yardımcı ünlüyü bünyesine alarak $-(y)Xş$ biçimine dönüşmüştür. Ancak bu lehçelerde de *tanış, oynaş* gibi kelimelerde kalıplaşmış hâlde arkaik biçim görülmektedir.

Yardımcı ünlünün ekin bünyesine alınması konusu üzerinde Marcel Erdal yorumda bulunmuştur. Erdal, Oğuz lehçelerinde ekin $-(y)Iş$ biçiminde olmasını Farsçadaki *sûzîş, ârâyîş, dâniş* gibi kelimelerde ekle ilgili olduğunu ileri sürmüştür (Erdal, 1991, s. 63). Erdal öte yandan ekin ünlüyle başlar olunca araya /y/ yardımcı sesini almasını da Farsçaya bağlamaktadır (bk. Erdal, 2013). Ancak Türkiye Türkçesinde yalnızca $-(X)ş$ mastar eki değil; Eski Türkçedeki $-(X)p$ zarf-fiil eki ile 2. çokluk şahıs emir-istek eki $-(X)ng / -(X)ngXz$ eki de aynı şekilde yardımcı ünlüyü bünyesine alarak genişlemiştir.

Öte yandan Oğuz grubu lehçelerde $-(X)ş$ olumsuz fiil tabanlarına da gelebilmektedir.

3.1.1. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde $-(y)Xş$ biçimine dönüşen ek, mastar eki olarak yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu konuda gerek T. Banguoğlu, gerekse Z. Korkmaz ekin kılış adı yaptığını; ancak diğer $-mAk$ ve $-mA$ eklerinden farklı olarak daha çok kılışın tarzını gösterdiğini söylemektedirler (Banguoğlu, 1995, § 261; Korkmaz, 2003, s. 899). Mastarlar konusunda M. Ergin ise, $-mAk$ ve $-mA$ eklerinin yalnızca hareket ismi yaptığını ve hiçbir şekilde nesne ismi yapmadığını söyleyerek, $-(y)Xş$ ekinin ise nesne ismi olmaya elverişli olduğunu eklemektedir. Ayrıca bu eklerin sıfat olarak kullanılmasının da söz konusu olmadığını belirtmektedir (§ 187).

Türkiye Türkçesinde *tanış*, *biliş*, *oynaş*, *yağış*, *iniş* (yokuşun zıttı), *çıkış* (yokuş), *buluş* gibi kelimelerde nesne adı yapmıştır. Bunlardan *tanış* (< tanı-ş) ve *oynaş* (< oyna-ş) kelimelerine baktığımızda ekin bunlarda kalıplaşmış olarak bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu lehçedeki *tanış* ve *biliş* kelimeleri yerine, aynı kökten $-DXk$ sıfat-fiil ekiyle türetilen *tanıdık* ve *bildik* daha yaygın kullanılır. Yine bu lehçede, *barış* ve *yarış* kelimelerindeki unutulmuş köklerde ek, mastar fonksiyonunda gibi görülmektedir; ancak zaman zaman fiilin, mastar amacıyla kullanılmak istendiğinde *barışma* ve *yarışma* gibi şekillerinin tercih edildiği görülür. Biz benzer durumu Özbek Türkçesindeki *yărăş-* “barışmak” ve *yărăş* “barış” kelimesinde görürüz, bu lehçede *yărăş-* fiilinin mastarı için çok defa *yărăşış* tercih edilir.

TDK'nın Genel Ağdaki *Güncel Sözlüğü*'nde yer alan *benzeş* kelimesi “sf. Birbirine benzeyen, aralarında benzerlik bulunan, müşabih, nazir.” şeklinde açıklanırken, aynı kelimenin ağızlarda *benzeş* “Birbirine benzeyen iki kişiden her biri.” olarak bulunmaktadır. Bu kelime Kıpçak ve Karluk gruplarında bulunan *oxşaş*, *okşoş*, *uqsas* vb. kelimesiyle aynı yapıdadır ve görüldüğü gibi burada $-(y)Xş$ bir sıfat-fiil gibi kullanılmıştır.

Bunların dışında ikilemeler türettiğinde mastar değil, nesne veya durum adı olduğu *kırış kırış olmak* deyiminde *kırışık*, *buruş buruş olmak* deyiminde ise *buruşuk* örneğinden anlaşılmaktadır.

Öte yandan Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan $-XşXn$ zarf-fiilinin de $-DXğXnda$ ekiyle işlevde olduğunu düşündüğümüzde, o hâde $-(y)Xş$ eki, bir noktada $-DXk$ ekiyle aynı işlevde kullanılmıştır. Ekin sonundaki $-n$ vasıta hâlinin zarflar türettiği malumdur. Üstelik Eski Anadolu döneminde *-diklayın* / *-dikleyin* ekinin de $-XşXn$ ekiyle hem yapı ve işlev benzerliği dikkat çekicidir (*Tarama Sözlüğü VII Ekler*, 1996, s. 83).

Türkiye Türkçesinde ekin bu durumunu Marcel Erdal *On the Verbal Noun in -(y)Iş* adlı makalesinde ele almıştır. Erdal, bu makalesinde esas olarak $-(y)Iş$ ekinin Türkiye

Türkçesindeki bütün kullanılışlarına ilaveten gerek eski Türkçe gerekse günümüz Türk lehçelerindeki birtakım özelliklerini ele alarak, ekin hem kalıcı isimler hem de gramerce ihtiyaç duyulduğunda türetilip ardından hemen unutulabilecek fiil isimleri türettiğini belirtir (s. 54).

Erdal, söz konusu ekin kimi durumlarda bir zarf-fiil yapısı olan *-dİg+iyelik+DA* ekinin yerini alabileceğini söyleyerek şu örneği verir. *Köye ikinci gidişimde Zehra beni çeşme başında mini mini bir bebekle karşıladı.* (s. 58). Erdal, örnek olarak verdiği “*Aysel’in merdivenlerden çıkışını gördüm.*” örneğindeki *çıkışını* yerine *çıktığını*; yani *-(y)İş* yerine *-dİg* kullanılmasının mümkün olduğunu söyler. Ancak “*Aysel’in merdivenlerden çıkışını gördüm.*” cümlesinin İngilizceye hem “I saw the way Aysel came up the stairs” veya “... how she came up the stairs” şeklinde çevrilebileceğini bunun da konuşmacının olayı nasıl gördüğüne bağlı olduğunu belirtir (s. 60). Yazının devamında *-(y)İş* ekinin yerine *-dİg* ekinin kullanılabileceği veya hiçbir şekilde kullanılamayacağı durumları sıralar.

3.1.2. Azerbaycan Türkçesi

-(y)Xş, Azerbaycan Türkçesinde de mastar eki işlevinde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde mastar için yalnızca *-mAk* eki verilmektedir (Əliyev, 2011, s. 49; Kazımov, 2010, s. 304). Kazımov *-(y)Xş* ekini fiilden isim yapan ekler içinde zikrederken “Aslında bu biçimbirimim işlevi mastarın vazifesine çok yakındır.” notunu düşer (Kazımov, 2010, s. 51). Keza Serebrennikov-Hacıyeva da bu eki, mastar ekleri içinde vermeden (s. 299), yalnızca fiilden *fe’li sıfatlar* “sıfat-fiiller” içinde ele alırlar (s. 288).

Azerbaycan Türkçesinde *-(y)Xş* biçiminde ve esasen mastar işlevinde kullanılan ekin *oynaş*, *taniş*, *yağış* “yağmur”, *qırış* (Sözlükte ikinci madde “2. Bedende iz bırakan karışık derin çizgiler” diye tanımlanmaktadır.) gibi kelimelerde ekin fail ismi yaptığı görülmektedir. Dolayısıyla bunlarda ek mastarlar değil, sıfat-fiiller türetmiştir.

3.1.3. Türkmen Türkçesi

Mehmet Kara, *Türkmençe* adlı çalışmasında *-(y)Xş* ekinin fiillere gelerek bunlara ait işler yaptığını veya kalıcı isimler türettiğini; fakat *-mAk* eki için ise fiillere gelerek bunlara ait hareket isimleri yaptığını söylemektedir (s. 35).

Bu lehçede görülen *meñzeş* “gibi, -a benzer” kelimesi yukarıda Türkiye Türkçesi ağızlarında verilen *benzeş* kelimesiyle aynıdır (bk. 3.1.1. Türkiye Türkçesi). Türkiye Türkçesinde bu edat yerine kullanılan *benzer* düşünüldüğünde, ekin burada *-An* veya *-Ar* fonksiyonunda olduğu daha somut anlaşılacaktır. Keza *tirke-* “1) bağlamak, eklemek, iliştmek. 2. Arkasına takmak” fiilinden türetilen *tirkiş* “boyunduruğa takılıp bağlamak için kullanılan ip” kelimesinde tıpkı eski Türkçedeki örneklerde olduğu gibi fiilin

sonundaki düz-geniş ünlü düz-dar ünlüye dönüşmektedir. Bu kelime de fiil ismi değil, nesne adı türetmiştir. Son olarak bu lehçede bu ekten türetilen *meñzeş* “benzer, andıran”, *oynaş* “evlilik dışı ilişki kuran kadın veya erkek”, *süyke-* “ovmak, sürtmek” fiilinden *süykeş* “sürtünmeli sesler”, *tutuş* “tümüyle, baştanbaşa”, *taniş* “tanış, tanıdık, bildik”, *yagiş* “yağmur”, *üle-* “paylaşmak, üleşmek” fiilinden *ülüş* “pay, hisse, parça” kelimelerinde ek tamamen nesne veya durum adı yapmaktadır. Yani sıfat-fiil olarak kullanılmış; ancak *özgeriş* “değişme, değişme”, *utuş* “oyunda, yarışta yenme, ütme”, uruş “kavga, dövüş”, *söveş* “savaş” gibi kelimelerde ek fiil ismi türetmiştir (Bk. Tekin vd., 1995).

3.2. Karluk Grubu Lehçeler

Bu gruba giren Özbek ve Uygur lehçelerinde ek, Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde olduğu gibi $-(X)ş$ şeklindedir. Yalnızca tek heceli ve ünlüyle biten *de-* ve *ye-* fiillerine ek, $-(y)iş$ olarak gelir: *deyiş*, *yeyiş*. Bu fiiller Türkmen Türkçesinde uzun ünlüdür. Ek, bu fiillerdeki aslı uzun ünlüden dolayı bu iki fiile $-(y)iş$ olarak gelmiş olmalıdır.

3.2.1.Özbek Türkçesi

Özbek Türkçesinde mastar işlevinde üç ek bulunur: $-(X)ş$; $-mâq$ ve $-(u/â)v$. Bunlardan $-(X)ş$ hem yazı hem de konuşma dilinde en işlek olanıdır. $-mâq$ ise mastar fonksiyonuyla daha ziyade yazı dilinde görülür (Abdurrahmânov vd., 1975, s. 525). $-(u/â)v$ ekinin daha ziyade kalıcı isimler yaptığı görülür. Gerek $-(X)ş$, gerekse $-mâq$ yalnızca olumlu köklere gelir; olumsuz mastar için $-mäslük$ kullanılmaktadır. Son olarak ekin nadiren de olsa $+lik$ ekiyle genişlediği görülür.

Ekin, mastar fonksiyonu dışında aşağıdaki örnekte ekin Özbek Türkçesindeki -özellikle hâl ekleriyle birlikte- kullanıldığında bunların Türkiye Türkçesine sıfat-fiil yapılarıyla çevrildiği görülmektedir:

Şunäqä bolışını bilärdim, -dedi kimdir bepisänd ähängdä “Böyle olacağımı biliyorum, - dedi birisi aldırılmaz bir ses tonuyla (Hâşimov, 1994, s. 10)

**Änä yigläyätgän bäläsigä qäräb qäyitşdä yänä buyergä kelämiz, dedi* “Anne ağlamakta olan çocuğuna bakarak, dönüşte / döndüğümüzde / dönünce yine buraya geliriz, dedi.”

Ketişdä häm qäyitşdä häm ätämning sārâyı yänüdän ötäsizlär. “Gelirken de geri dönerken de babamın sarayının yanından geçersiniz.” (Xudâyberdiyev- Xudâyberdiyeva, 1995, s. 47)

Özbek Türkçesinde $-(X)ş$ ekinin kalıplaştığı *taniş*, *biliş*, *oynaş*, *oxşaş* kelimeleri vardır. Daha önce de değinildiği üzere *taniş*, *biliş* ve *oynaş* kelimeleri fiil adı olmayıp, fail ismidir ve ek bir noktada $-(X)ş$, $-gan$ gibi kullanılmıştır. Şayet bu kelimeler günümüzde türetilseydi, tıpkı Türkiye Türkçesinde ilk iki kelimeye mukabil olarak *tanıdık* ve *bildik* kullanılması gibi, bu lehçede de *tanıgän*, *bilgän*, *oynä(ş)gän* söyleyişleri tercih edilirdi. Keza *oxşaş* “gibi, -a

benzer” kelimesinin anlamdaşı olarak, her ne kadar tam anlamıyla edatlaşmamış olsa da *oxşägän* kelimesi vardır. Bu iki kelime cümle içinde rahatlıkla birbirinin yerine kullanılabilir: *Sengä oxşäs / oxşägän* “Senin gibi, sana benzer”. Ekin bu lehçede farklı kullanımına bir diğer örnek: *(kün) çıqış* “doğu”, *(kün) batış* “batı”. Bu iki kelime yerine *künçiqär* ve *künbätär* da aynı anlamlarda kullanılır. Eski Türkçede yön bildiren *tüntuğsık* kelimesinin yapısı düşünüldüğünde geçmişteki *-sık* sıfat-fiil eki yerine *-(X)ş* kullanılmıştır denebilir.

Ek, bu lehçede iyelik + eşitlik hâliyle birlikte *-şınçä* “dığına göre” türemiş zarf-fiilini oluşturur. Bu yönüyle tıpkı Türkiye Türkçesindeki *-(y)XşXn* ekine benzemektedir.

Ertäkdä täsvirlänişicä, äkä pädsä särâyidä mulâzımlık qılıb bädävlät kün keçirädi. “Masalda anlatıldığına göre, ağabey, padişahın sarayında görevli olup rahat bir hayat yaşıyor.” (Xudâyberdiyev – Xudâyberdiyeva, 1995, s. 5)

Özbek lehçesinde *+dä* bulunma hali eki sıfat-fiillerle veya bir takım isimlerle kullanıldığında onlardan Türkiye Türkçesindeki *iken* zarfının işlevini üstlenir: *Küçing bärädä yer täni, esing bärädä el täni.* “Gücün varken yer tanı (toprağı tanı, toprağı işle), aklın varken el (yurt, ülke) tanı.” (atasözü). Aynı şekilde *-(X)ş* eki de *+dä* haliyle birlikte geniş zaman sıfat-fiili gibi kullanılır. Bu durum *Özbek Tili Grammatikası*’nda bu ekin bulunma hâliyle birlikte kullanıldığında hangi sıfat-fiil ekiyle benzeştiği gösterilmiştir: *kelişdä / keläyätgändä / keläyätgän väqtdä* “gelirken, gelmekteyken, gelmekte olduğun zamanda” vb. İlâveten şu örnek verilmiştir: *Ävqätdän kiyin soräydi, yätışdä soräydi, turışdä soräydi* “Yemekten sonra sorar, yatarken / yatmaktayken sorar, kalkarken / kalkmaktayken sorar.” (Abdurrahmânov vd., 1975, s. 526).

3.2.2 Uygur Türkçesi

Modern Uygur Türkçesi Grameri adlı çalışmada *-mAk*, *-mA* ve *-(X)ş* eklerinin fiillerden iş ismi yaptığı belirtilerek, bunların asıl geçici isim yapma işlevlerinden söz edilir (Kaşgarlı, 1992, s. 103). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*’nin fiil ismi bölümünde ise hem *-mAk* hem de *-(X)ş* eki verilir; ancak ilkinin daha çok kalıp ibarelerle şiir dilinde, ikincisinin ise yaygın kullanıldığını söylenir (Öztürk, 1994, s. 72).

Spoken Uyghur adlı eserde de aynı durum göze çarpmaktadır. Konuşma metinlerinin yer aldığı bu çalışmada işlek olarak *-(X)ş* kullanılmakta, *-mAk* ise kalıplaşmış kelimelerde ve gelecek zamana yönelik olarak *+çi* ekiyle genişlemiş olarak kullanılmaktadır.

Ek, şu örnekte aynı Özbek lehçesindeki gibi kullanılmıştır: *Olturuşqa berişta yolda eliwalsaq bolidu* “Eğlence toplantıya giderken / gitmekteyken yolda alsak olur.” (Hahn-İbrahim, 1991, s. 397). +*da* bulunma hali gerek Kıpçak gerekse Karluk-Uygur grubu lehçelerde *iken* zarfi işlevinde kullanılmaktadır. Bu durumda bu ekten önceki $-(X)\text{ş}$ eki, -*Ar* sıfat-fiiliyle işlevdeş olmaktadır.

Son olarak *Yeni Uygurca Sözlük*'te, *aklaş*, *kaplaş*, *avunuş*, *arazlaş* “bozuşma”, *arzulaş* “arzu etme” gibi kelimeler hep fiil ismi, mastardır (bk. Necip, 1995). Çok defa *baylaş* bk. *baķımaķ* örneğinde olduğu gibi açıklama yerine göndermede bulunulmuştur. Ancak Sözlük'te geçen *alış* “alacak”, *añlişimçe* “duyduğuma göre”, *tonuş-biliş* “tanıdık bildik”, *oynaş* “oynaş, sevgili, metres”, *oxşaş* “aynı, benzer, fark etmez, farksız”, *künpétiş* “batı” *künçiķiş* “doğu”, *yéģiş* “yağış” kelimelerinin tamamında ek sıfat-fiil işlevindedir.

3.3. Kıpçak Lehçeleri

Bilindiği üzere Kıpçak lehçelerinde mastar eki genelde $-(U)v$ olup, ilaveten kimilerinde $-(X)\text{ş}$, kimilerinde *-IrgA* da kullanılır. Mustafa Öner *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* adlı çalışmasında bu gruptakiler için mastar ekinin $-v$ olduğunu ve $-(X)\text{ş}$ ekinin ise hareket adları yapan bir ek olarak kullanıldığını belirtir (s. 76-77).

Kıpçak lehçelerinde gereklilik kipi için kullanılan $-i\text{ş} / -(u)v / -(i)rga\ tiyiş / tiyis$ yapısındaki *tiyiş* kelimesi eğer *teg-i-ş > tiyis* ise o halde bu kelimedeki ek tıpkı bir sıfat-fiil gibi kullanılmıştır.

3.3.1 Kırgız Türkçesi

Kırgız yazı dilinde mastar ekleri olarak *-mAk / -mOk; -mAy / -mOy; -mA / -mO, -UU / -ÖÖ, -(X)\text{ş}* ekleri bulunur. Bu lehçede ek Eski Türkçedeki gibi $-(X)\text{ş}$ olarak bulunur. Hatta Özbek ve Uygur lehçelerindeki *yeyiş*, *deyiş* yerine *ceş* “yeme yiyiş” (< *ce-ş*), *deş* “deme, deyiş” (< *de-ş*) söylenebilmektedir. Keza Özbek ve Uygur lehçelerinde farklı olarak bu lehçede ek olumsuzluk ekinde sonra da gelebilmektedir: *de-ş / de-be-ş* “demek / dememek”. Kırgız lehçesinde $-(X)\text{ş}$ eki Türkiye Türkçesine kimi zaman ancak sıfat-fiil veya zarf-fiil yapısıyla aktarılabilmektedir.

Bu lehçede de ekin sıfat-fiil işlevinde kullanıldığı *şaşılış* “acele, aceleyle, alalacele”; *taanış*, *biliş*, *oynoş* kelimeleri bulunmaktadır (bk. Yudahin, 1998).

Bunların dışında *tuuş tuugan* (< *tuu-ş* ve *tuu-gan*) “soydaş, akraba” ikilemesindeki kelimelerin yapısı dikkate alındığında yapıları ilk kelimedeki *-(X)ş* ile ikinci kelimedeki *-gan* ekinin işlevdeş olduğu dolayısıyla da söz konusu ekin mastar değil sıfat-fiil işlevinde olduğu söylenebilir.

Ayrıca Kırgız Türkçesindeki *-şXnçA* zarf fiil ekinin anlamca “-dığına göre; -dığı kadarıyla” olan fonksiyonunu dikkate alınca *-(X)ş* mastar ekinin bazı durumlarda *-dik / -dik* eki yerine kullanılması söz konusu olduğu görülür.

Bu lehçede de Özbek Türkçesinde olduğu gibi *-(X)ş* eki bazı durumlarda sıfat-fiil eki gibi kullanılır. Bu durumda daha ziyade gelecek zaman *-acak* sıfat fiil eki fonksiyonundadır: *Aga emne deşimi bile albadım “Ona ne diyeceğimi bilemedim.”.

Son olarak bu lehçede *-(X)ş + iyelik + ça* “-dığı kadarıyla / -dığına göre” türemiş zarf-fiil eki bulunmaktadır.

Menin baykaşımça al da meni cakşı köröt “Benim anladığım kadarıyla / anladığıma göre o da beni seviyor” (Kaimov, 1976, s. 23).

3.3.2. Kazak Türkçesi

Kazak Türkçesinde mastar olarak *-(u)v / -(ü)v* kullanılır. *-(X)ş > -(X)s* değişimiyle varlığını sürdüren ekle ilgili olarak Doğan-Koç şu açıklamayı yapar:

Bu ek, hareket ve iş adları türetir. Hareket veya işin sonunda ortaç çıkan işi ifade eder. Türkiye Türkçesindeki *-ış, -iş, -uş, -üş* ekinin karşılığı olup, Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde bu ekin ünlü varyantları yoktur ve ünlüyle biten bir sözcüğe doğrudan doğruya eklenir: jüris turis “hâl ve tavır”; ağıs “akış”; tanıs “tanış”; aytıs “atışma”

Bu ek bazı durumlarda ise yer ve mekân adları yapmaktadır: *qurılıs* “bina, inşaat”; *şığıs* “çıkış; doğu”; *batis* “batış; batı”, *qonıs* “ikamet yeri, konut”; *burılıs* “dönemeç”; *qaltaris* “saklanılacak kuytu yer”; *kireberis* “giriş” (Koç-Doğan, 2004, s. 194)

Bu açıklamalardan da görüldüğü gibi ek kalıcı hareket isimleri hem de nesne veya durum adları yapmaktadır. Gerçekten *Kazak Türkçesi Sözlüğü*'ne baktığımızda bu ekten türemiş kelimelerin bir kısmında ek esasen kalıcı soyut isimler yapmaktadır: *jañılıs* “yanlış, hata”, *köterilis* “ayaklanma, başkaldırı”, *qosılıs* “karışım”, *qubılıs* “1. Değişim, olay, doğa olayları. 2. İnsanların iç dünyaları ve bedenlerindeki değişim.”. Ancak bu lehçedeki *oyıs* “çukur, girinti”, *oynas* “oynaş”, *uksas* “benzer, özdeş” *tuvis* “1. Akraba, 2. Dost, arkadaş”, *aralas* “karışık”, *konıs* “1. Obanın konduğu mahal, yayla. 2. İkamet, mekân, daire”, *tanıs* “tanıdık”, *bultaris* “yol dönemeci”, *aynalıs* “çevre, daire” kelimelerinde ekin bir sıfat-fiil gibi kullanıldığı görülür (bk. Koç vd. 2003; Öner, 1998, s. 77). Mesela, bu lehçedeki *tuvis* için

Kırgızlarda *tuugan*, Özbeklerde *tuğışgān* / *tuvğān*, Uygurlarda *tuqqan*, Türkmenlerde ise *doğan* kelimeleri kullanılması bu durumu açıkça göstermektedir.

Bu lehçede *+dAş > +lAs* gelişiminden dolayı bazı kelimelerde yapı sanki isimden fiil yapan *+la-* ile *-s* mastar ekinin birleşmesinden oluşmuş gibi görünmekte; dolayısıyla yanlış anlaşılmaya yol açmaktadır: *sıjay* “tavır, gidişat, durum, vaziyet”, *sıjaylas* “gibi, benzer; yaşıt, akran”; *ömir* “ömür”, *ömirles* “aynı kaderi payalaşan kimse”. Hatta şu kelime ek iyice müphemdir: *oylas* “hemfikir”. Kelime *oy+daş > oylas*; yoksa *oy+la-ş > oylas* mıdır? Elbette anlamdan yola çıkıldığında ilk şekil doğru olmalıdır.

3.3.4. Kazan Tatar Türkçesi

Tatar Têlé Grammatikası'nda *isim figil* bölümünde *-mak / -mæk, -irga / -érgə*, (bunun olumsuzu *-maska / -mæskə*) ve *-galı / gəle; -kalı / -kəle* ekleri ile *-ş* ekinde “*-ş eki yardımıyla türetilen şekil ise günümüzde tamamen isme dönüşmüştür.*” diye bahsedilmektedir (Xangildin, 1959, s. 238). Ancak bu çalışmadan 35 yıl sonra yayımlanan *Xezérge Tatar Edebi Têlé*, adlı çalışmada *isém figil ve infitiv* başlıkları altında genel Kıpçak lehçelerinde görülen *-v* ile *-irga / -érgə, -rga, -rgə, -arga, -ərgə* bunların olumsuzu *-maska, -mæskə* şekillerinin kullanıldığı belirtilmekte, *-(X)ş* ekinde hiç bahsedilmemektedir (bk. Safiullina – Zekiye, 1994).

Mustafa Öner ise Kıpçak lehçelerini incelediği çalışmasında bu ekten *-v* ekine yakın bir fonksiyonda, bilhassa hareket adları yapmakta kullanıldığını söyleyerek örnekler vermektedir. Bu örneklerden *ayırış* “sürü” kelimesindeki ekin fonksiyonu dikkat çekicidir. Buradaki *-(X)ş* mastar değil, bir sıfat-fiil gibidir (s. 76-77). Bugün eğer Türkiye Türkçesinde *ayır-* fiilinden *sürü* anlamında bir kelime türetilecek olsaydı bu herhalde *ayrılan* olurdu.

Tatarskaya Grammatika adlı çalışmada *-(u)v / -(ü)v* eki yanı sıra *-ş* ekinin yüklem olarak kullanılması hâlinde bunların şimdiki zaman, *-(u)v / -(ü)v ide* ile *-ş ide* şekillerinin ise Tatar Türkçesindeki *-a ide* şimdiki zamanın hikâyesi ile *-gan ide* geçmiş zamanın hikâyesi fonksiyonunda olduğu belirtilmiştir (İbragimova, 1993, s. 135-136).

Çağdaş Türk Lehçeleri adlı çalışmada Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, sözkonusu eki *Hareket Adları (İsim-Fiiller)* bölümünde ele almaz (s. 186). Ek, *Fülden İsim Yapan Ekler* bahsinde zikredilmiştir: *-ış, -éş; -ş: bar-ış* (gidiş), *kayt-ış* (dönüş), *üzger-éş* (değişim), *üs-éş* (yetişme), *küren-éş* (görünüş) (s. 184). Aynı durum Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü c. I*'in sonundaki kısa gramer kısmında da görülür (KTLS, 1089).

3.3.4. Karakalpak Türkçesi

Karakalpak Türkçesinde ek $-(X)\text{ş} > -(X)s$ olmuştur. *Karakalpak Türkçesi Grameri*'nde ekin işlevleri sıralanırken ilk maddede “en geniş fonksiyonuyla fiillerden iş ve hareket isimleri türetir: *alis* ‘alma, alış’; *awdarıs* ‘toprağı sürme’ vb.” denedikten sonra ekin hareket ve iş ismi olmayan isimler (*jaratılıs* “tabiat, mizaç”, *qarğıs* “karğış, lanet”), somut isimler (*jağıs* “iskele” [$< Kkp. T. jaq-$ “yakınlaşmak, yaklaşmak”]), yön bildiren kelimeler (*arqa-batıs* “kuzeybatı”, *arqa-şığıs* “kuzeydoğu”, *batıs* “batı”, *şığıs* “doğu”) ve nadiren yer-mekân ifade eden sözler (*öris* “otlak, mera”) yaptığı belirtilmektedir (Uygur, 2010, s. 85-56). Bu örneklerde görüldüğü gibi ek, hareket adları dışında sıfatlar türetmektedir.

3.3.5. Kırım Tatar Türkçesi

Çeneli, *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri* adlı çalışmasında “Fiilden isim yapan $-ş$ eki; çoklukla bir eylemin şeklini ve oluşumunu açıklayan hareket isimleri meydana getirir” demektedir. Ancak ekin nadir de olsa sıfatlar türettiği görülür: *biliş*, *taniş*, *kıyış* “çırqık, çurpuk, eğri”, *büküş* “eğri büğrü” (*büküş* ile yalnız bu birleşik kelime, fakat özel olarak oluşmamıştır.) (s. 30-31).

3.3.6. Nogay Türkçesi

Nogay Türkçesi Grameri'nde, mastar işlevinde $-uw$, $-üw$, $-q$; $-ıs$, $-is$, $-s$ eklerinin kullanıldığı belirtilmektedir (Akbaba, 2009, s. 182-183). Verilen örneklerden bu lehçede $-(U)w$ biçiminin hâkim mastar eki olduğu anlaşılmaktadır. $-(I)s$ ekiyle ilgili verdiği örnek cümlelerde *taniş* ve *şabis* “yarış” kelimeleri bulunmaktadır. Diğer lehçelerde de aynı kelimelerin yaygın bulunması bunların bir kalıplaşarak varlıklarını sürdürdüklerini söylemek abartılı olmayacaktır.

3.4. Sibiry Lehçeleri

3.4.1. Altay Türkçesi

E. Gürsoy-Naskali ile M. Duranlı'nın yayımladıkları *Altayca-Türkçe Sözlük*'ten anlaşıldığına göre Altayca'da iki $-ş$ eki vardır. Bunlar 1. mastar 2. sıfat-fiil işlevli dolayısıyla fail yapan eklerdir.

1. Mastar fonksiyonunun bulunduğu örnekler:

açınış: acıma, merhamet; öfke; kızma; üzme (s. 20b).

keziş: kesme, doğrama (s. 107a).

kıçıraş: gıcırta, gıcırda (s. 107b).

kıstalış: 1) zorlama, sıkıştırma. 2) tıkama (s. 110a).

örtöş: yaktırma, yakma (s. 144b).

2. Aşağıdaki kelimelerde bu ek hem mastar hem de sıfat fiil fonksiyonunda görülür:

aktanış: 1) Aklama, haklı çıkarma. 2) Aklama aracı (yani akla-y-an). . 22b.

Alış I: alma, alış (s. 24b).

Alış II alış-kolış: karışım, karışmış (s. 24b).

Altayca-Türkçe Sözlük'te yer alan *cuguş* kelimesi ilginçtir (s. 65b). Kelime şöyle izah edilmiştir: *cuguş* (cuk- fiilinden isim-fiil) Mikrop. *cuguş* ooru: mikroplu hastalık. Kelimenin kökü olan *cuk-* “yapışmak” olarak açıklanmıştır. Görüldüğü gibi bu kelimedede de ek isim-fiil değil, sıfat-fiildir.

3.4.2. Şor Türkçesi

Şor Türkçesinde de ekin, mastar fonksiyonu vardır. Ayrıca diğer sahalarda olduğu gibi burada da bu ekle türetilmiş sıfatlar bulunmaktadır. *Şor Sözlüğü*'nde şu örneklerde durum açıkça görülmektedir:

ıgılış “sağlamak olmama, salantıda olan, güvenilirmez olan, oynak” (*ıgil-* “sallanmak, yalpalanmak, sarsılmak”). *koptaş* “İskarta, bozuk, çürük, sakat” (*kopta-* “1) atı koşmak, ata hamut geçirmek,. 2) ıskartaya çıkarmak”) *oşkaş* “1) gibi, kadar. 2). ..-da ... gibi, ... aynı şekilde, ... kadar” (< *okşa-* “benzemek” bu fiile *Şorca Sözlük*'te yer verilmemiştir. Bu kelime diğer Türk lehçelerinden aktarma olabilir). *şaaçılış* “damla, serpinti” (< *şaaçıl-* “fişkırmak, serpmek, saçılmak”). *arbiş* “büyü, sihir, fala bakma” (*arba-* II “Büyü yapmak, büyülemek; fala bakarak geleceği okumak” Eski Türkçede olduğu gibi ikinci hecedeki geniş ünlü darlaşmış *arba-ş* > *arbiş*). *arlaş* I “1) Karışma, müdahale. 2) Karışık, karma, melez, muhtelit.” (< *ara+la-ş* ancak Şorcada *arla-* fiili yoktur, fakat *arlaş-* “Karışmak, müdahale etmek, el atmak” fiili bulunmaktadır. Bu kelime Özbeklerde *äräläş*, Kırgızlarda *aralaş*, Uygurcada *arilaş* ve Kazaklarda *aralas* “karışık” şeklinde mevcuttur.). *sargaş* “Kalbur; tahıl veya çam fıstıklarını elemek için kullanılan seyrek telli elek.” (< *sarga-* “Harman savurmak, elemek, elekten geçirmek). *tarbaş* “Tırmık” (< *tarba-* “Tırmıkla toplamak, kuru otları tırmıklayarak bir araya getirmek”) (bk. Tannagaşeva –Akalin, 1995)

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi bu lehçede de ek, soyut isim yanında çok defa sıfat-fiil işlevinde kelimeler türetmiştir.

3.4.3. Teleüt Türkçesi

Teleüt Ağzı Sözlüğü'nde -(X)ş ekiyle türemiş örnek olarak şu kelimeler tespit edilmiştir:

arlaş 1. Müdahale, karışma. 2. Karıştırılmış, karışık. (*arala-* “karıştırmak”); *çiyiş* Yazı, imlâ (*çiy-* “yazmak”); *d'araş* Güzel, Yakışıklı [Türkiye Türkçesindeki *yara-* fiiliyle aynı kökten olup *Sözlük*'te fiilin *d'araş-*, *d'arat-*, *d'aran-* gibi türemişleri verilmiştir.] vd. (bk. Ryumina-Sırkaşeva, 2000). Bu kelimelerde ek, hareket ismi değil; hareket sonucu ortaya çıkan nesneyi bildirmektedir. Yani sıfat-fiil işlevindedir

3.4.4. Tuva Türkçesi

Tuva Türkçesi Sözlüğü'nü incelediğimizde *algış* “övgü”, *alış-beriş* “alış veriş”, *bılaaş* “kavga” (*bıla-* elinden zorla almak) *çoğuş* “dövüş, kavga” (*Sözlük*'te *çogu-* diye bir fiil yoktur; fakat bu kelime Kazak, Kırgız, Özbek lehçelerinde bulunan “vurmak” kavramıyla ilgili *sok(u)-*, *toku-*, *çoku-* fiilleriyle ilgili olmalıdır.) gibi kelimelerde ekin hareket isimleri yaptığı görülür.

Sözlük'teki şu kelimeler dikkat çekicidir (köşeli parantez içindeki açıklamalar bu makale yazarına aittir.): *baglaaş* “atın bağlandığı direk” (*bagla-* “bağlamak”); *balaaş* “silgi” (*bala-* “silmek”), *bilgaaş* “karıştırıcı alet” (*bilga-* “sallamak, karıştırmak, karalamak, çalkalamak”); *çaraş* “güzel, yakışıklı” [*çara-* şeklinde bir fiil *Sözlük*'te yer almaz; ancak kelimenin Teleütçe *d'araş* şeklinin bulunması bunun Türkiye Türkçesindeki *yara-* fiiline dayandığını gösterir.]; *çavızaaş* “çukurluk” (*çavıza-* “inmek, seviyesi düşmek”); *dıdıraş* “kıvırcık, kıvrım” (*dıdıra-* “kıvırcıklaşmak, kıvrımlaşmak”); *dirbaş* “tırmık” (*dirba-* “kaşımak, tırtıklamak”); *dozuraş* “parlak, ışıklı (göz)” (*dozuraña-* “parlamak, (gözler) ışık saçmak); *elgeeş* “elek” (elge- “elemek, kalburdan geçirmek”) vd. (bk. Arıkoğlu-Kuular, 2003) Görüldüğü gibi bu kelimelerde -(X)ş ekinin işlevi hareket ismi değil, hareket sonucu ortaya çıkan nesneyi bildirmektedir.

3. 5 Saha Türkçesi

Saha (Yakut) Türkçesi Grameri'nde, Kirişçioğlu, fiilden isim yapan ekleri sıralarken “-s Sıfat olarak kullanılan isimler yapar” diyerek bu konuda dikkat çeken aşağıdaki örnekleri verir (s. 57-58):

abras: başkasına yardım ve iyilikleri dokunan kimse (*arbaa-*: fayda vermek),

algıs: dua, alkış, takdis (*alga-*:dua etmek, alkışlamak),

kılğas: kısa (*kılğaa-*: kısa olmak, kısalmak),

kihirges: övünen, kendini metheden (*kihirgee-*: övünmek),

sarilas: böğüren (*sarilaa-*: böğürmek)

añardas-: tek, yalnız (*añardaa-*: bölmek, ikiye bölmek).

Hemen ardından “-ıs / -is, -as / -es Hareket ve iş isimleri yapar” diyerek aşağıdaki örnekleri verir:

ağıs: sayı, adet (*ax-*: saymak, hesaplamak)

tabıs: başarı, başarma (*tap-*: gereğince eylemek),

tieres: çevriliş (*tier-*: çevirmek).

Kirişcioğlu'nun zikrettiği bu iki ekin burada konu edilen ve Eski Türkçeden beri kullanılagelen *-(X)ş* ekiyle aynı olduğu açıktır. Ekin *ş > s* değişikliğine uğradığı görülmektedir.

3.6. Çuvaş Türkçesin

Çuvaş Türkçesi Grameri adlı çalışmada aşağıdaki iki ek konumuzla ilgili görünmektedir.

2.3.3.9. -ış, -· ş: İşlek bir ektir. Kalınlık-incelik uyumuna uyar.

kulış “gülüş”,

saviş “seviş”,

palirış “beliriş, peyda oluş”,

p· lter· ş “anlam, mana” (< *p· lter-* : bildirmek, haber vermek),

puñış “olta mantarı” (< *put-* “batmak),

tupış “kâr, gelir” (< *tup-*: bulmak, ulaşmak),

tünter· ş “devir, tur, dönüş; ters yüz, arka yüz” (*tünter-*: yıkmak, yuvarlamak, devirmek)

(Ersoy, 2010, s. 76).

3.2.2.10. -i· , -· · En işlek fiilden isim yapma eklerinden biridir. Kalınlık-incelik uyumuna uyar.

anı· “iniş, batı” (*an-*: inmek, batmak [güneş])

· ilinī “kurtuluş” (*· ilin-*: kurtulmak)

inī “başarı” (*in-*: başarmak)

kanı· “dinlenme” (*kan-*: dinlenmek)

- kuşını• “görünüş” (< kuşın- Görünmek)
- manı• “unutkanlık” (man-: unutmak)
- puşını• “yaşayış, hayat” (puşın-: yaşamak)
- savını• “sevinç, neşe” (savın-: sevinmek)
- şanı• “itimat, güven, inanış” (şan-: inanmak)
- tiv• • “layık, değer, hak eden” (<tiv- dokunmak, ilgisi olmak, ait olmak).
- tuhı• “doğru” (tuh-: çıkmak, doğmak [güneş])
- ük• n• • “pişmanlık” (< ük• n-: pişman olmak)
- yıpanı• “zevk, eğlence” (yıpan-: eğlenmek) (Ersoy, 2010, s. 76-77)

Bizce ikinci gruptaki kelimelerin bir kısmı dönüşlü fiillere gelen -ç eki ile türetilmiş olmalıdır.

Mesela bu kelimelerden bir kısmının Özbek Türkçesindeki karşılıkları şöyledir:

- savını• ~ sevinç; şanı• ~ işanç “inanç, güven”, ük• n• • ~ ökinç “pişmanlık”, yıpanı• “zevk, eğlence” ~ yupānç “avunma, avunç”, kanı• “dinlenme” ~ tinç “barış, huzur, dinç, rahat” vb.

Örneklerden de anlaşıldığı üzere *puşış, tupış, anı•* , *tuhı•* örneklerinde ek sıfat-fiil, diğerlerinde ise isim-fiiller türetmiştir.

Günümüz Türk dil ve lehçelerine bakıldığında özetle -(X)ş ekiyle ilgili olarak şunlar söylenebilir:

- i. Oğuz grubu lehçelerinde ek öncelikle kendisinden önceki yardımcı ünlüyü bünyesine alarak genişlemiştir: -(y)Xş. Ancak *taniş, biliş, oynaş* gibi kalıplaşmış kelimeler istisnadır. Ayrıca bu lehçelerde ekin olumsuz fiil tabanlarına da geldiği görülür. Yine bu lehçelerde asıl mastar eki olarak -mak / -mek ile bu ekin iyelik alması durumunda ortaya çıkan -ma / -me kullanılmakta; -(y)Xş ise daha ziyade tarz bildiren veya fiilin neticesini bildiren isimler türetmektedir.
- ii. Karluk grubu lehçelerinde ise -(X)ş aslı mastar eki olarak kullanılmakta olup, yazı dilinde, muhtemelen yazı dilinin tutuculuğundan ve devamlılığından dolayı, -mAk eki de oldukça işlektir. Bu lehçelerde bu ek daima olumlu fiil tabanlarına getirilmektedir.
- iii. Karluk ve Oğuz grubunda -mAk, Kıpçak grubunda ise -(U)v mastar ekleri birçok lehçede bulunma hâli ekiyle --mAkA / -UvdA biçiminde - şimdiki zaman çekim eklerine dönüşmüşlerdir. Ancak -(X)ş için istisna olarak yalnızca tarihi Kıpçak sahasında (bk, Grønbech, 1986). Günümüz

- Kazan Tatar lehçesindeki (İbragimova, 1993, s. 135-136) böyle bir durum söz konusudur. Yani -(X)ş ekinin en işlek olduğu Karluk grubunda bu ek şimdiki zaman çekim ekine dönüşmemiştir.
- iv. Kimi lehçelerde ek; gelecek, geniş ve nadiren de geçmiş zaman sıfat-fiil eki işlevlerinde kullanılmaktadır.
  - v. Kıpçak grubunda ekle ilgili farklı bir durum söz konusudur. Bu grubun asıl mastar eki -(U)v veya lehçelere göre bundan türeme biçimler bulunmaktadır. Yalnızca Kırgız Türkçesi hem Oğuz hem de Karluk grubunda kullanılan bütün mastar eklerinin işlek olarak kullanılması yönüyle diğerlerinden ayrılır.
  - vi. Sibirya grubunda -(X)v yanında -(X)ş eki de hareket ismi yapmaktadır.
  - vii. Bütün Türk dil ve lehçelerinde -(X)ş hareket isimleri yanında önemli ölçüde fail, meful, durum, alet vb. ismi türetmektedir.

Sonuç

Eski Türkçe devresindeki bazı kalıcı isim yapan eklerin zamanla çekim ekine veya sıfat-fiil veyahut zarf-fiil eklerine dönüşebildiği görülmektedir.

-gınça / -ginçe morfemini Gabain eki -g+m+ça şeklinde izah ederek -g fiilden isim yapma ekine +ı 3. Teklik şahıs iyelik + eşitlik eklerinin getirilmesi suretiyle ortaya çıktığını belirtir (§ 236). Bu konuda Ergin ise -gin+çe yoluyla türeyerek zarf fiil eki fonksiyonunu üstlendiğini, buradaki -gin morfeminin de yapım eki olduğunu belirtir (§587). Keza görülen geçmiş zaman çekim eki -DX hakkında gerek Gabain gerekse Ergin, ekin şahıs bildiren unsurlarının iyelik eki olmasından dolayı ekin -t+iyelik yoluyla çıktığını dolayısıyla da bu ekin -t fiilden isim yapma ekinden ortaya çıktığı görüşündedir (Gabain, 2000, § 216; Ergin, 1984, §464). Tekin ise eki “Bu eklerdeki kişi eklerinden (iyelik eklerinden) anlaşılacağı üzere kesin geçmiş zaman biçimi aslında eylem kök ve gövdelerinden {-d} ya da {δ} ekil ile türetilmiş bir eylem adıdır: *bardım* < *barid+ım, *bardıñ* < *barid+ıñ, *bardı* < *barid+i ” olarak açıklamaktadır (Tekin, 2000, § 433) .

Eski Türkçeden beri kullanılagelen -gan sıfat fiil eki de Eski Türkçe devresinde ancak bir iki kelimedeki fiilden isim yapan ek gibi görülür. Bu ek ancak Orta Türkçeden itibaren hemen bütün Türk dil ve lehçelerinde işlek sıfat-fiil eki olarak kullanılır olmuştur. Bunun tam tersi de görülmektedir. Yani yaygın kullanılan -DAçI; -gmA; -n; -yIn vs. gibi bir takım fiilimsiler bugün bütün lehçelerde kullanımdan düşmüştür. Keza, Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde -GU, Özbek ve Kırgız Türkçelerinde -DXk ekleri artık basit bir fiilden isim yapma ekidir. Öte yandan Türkiye Türkçesinde -mAksIzIn zarf-fiil eki sonradan ortaya çıkmış ve kalıplaşmıştır.

-(X)ş ekinin gerçek işlevinin ne olduğu sorusu için şu varsayımlar ileri sürülebilir.

1) Bu ek eski bir sıfat-fiil eki olup zamanla mastar fonksiyonu yaygınlaşmış, birçok lehçede sıfat-fiil fonksiyonu kalıplaşmış kelimelerde kalmıştır. Kemal Eraslan’ın *sıfat-fiil eklerinin mastar fonksiyonu bulunduğu* notu bize bunun mümkün olduğunu göstermektedir.

İsim-fiillerin bir başka ifadeleri de hareket ismi ifade ederler. Bu durumdaki isim-fiiller (hareket isimleri) mücerret hareket veya işi karşılırlar ve -ma /-me; -mak / -mek; -ş, -iş / -iş, -uş / -üş ekleriyle teşkil edilen fiil isimleri gibi bir mâna kazanırlar (s. 24).

Zaten bu duruma günümüz lehçelerinde de rastlanır. Mesela, Türkistan lehçelerinde olumsuz mastar eki için *-maslık / -meslik* ekinin ve Kazan Tatar Türkçesinde mastar olarak olumlu fiillerde *-arga / -erge* olumsuzlarda *-maska / -meske* kullanılabilmektedir. Biz de bu durumu Kırgız ve Özbek lehçelerindeki sıfat-fiiller içinde aynen geçerli olduğunu ilgili çalışmalarımızda göstermiştik (Tolkun, 1999; Tolkun, 2009).

Mastar ekleri başka işlevler kazanabilmektedir. Kazak Türkçesinde *-mAk*, Kırgız Türkçesinde ise *-mAk / -mOk* hem mastar, hem de niyet bildiren gelecek zaman eki olarak kullanılabilir.⁷ Bu durum nadiren de olsa Özbek Türkçesinde de görülür. Aşağıda sırasıyla Kazak, Kırgız ve Özbek lehçelerine ait bu durumu gösteren örnekler verilmiştir.

Bäriniñ keler sätin kütpek boldı “Hepsinin gelecek saatini bekleyecek oldu.” (Rımjanov, 1985, s. 27)

Bu väzifäni mumkin qädär tez vä häm sıdğı dil bilän qäbul qılmâqlärigä işänurmen. “Bu vazifeyi mümkün olduğu kadar çabuk ve dahi yürekten kabul edeceklerine inanıyorum.” (Äybek, 1985, s. 261)

Aksak kişi çıdabay anı tayagı menen koymok boldu okşoyt, ... “Aksak kişi dayanamayarak onu bastonuyla dövecek oldu galiba, ...” (Eraliyev, 1992, s. 70).

Keza Kıpçak lehçelerindeki *-(X)v* mastar ekinin de zaman zaman sıfat-fiil gibi kullanılması vakidir. Aşağıdaki ilk örnek Kazak, diğeri Kırgız Türkçesine aittir.

Yerdenniñ mına küyge tüsüwine men kinälimin. Sol kinämdi qalay juwarımdı bilmey dal boldım “Yerden’in işte bu hale düşmesinde ben suçluyum. Bu suçumu nasıl gidereceğimi (yıkayacağımı) bilemeden şaşakaldım (Rımjanov, 1985, s. 22)

Özünün aytuusuna karaganda al adep ırday baştaganda ırın kagazga tüşürüp, anı cattap alıp ırdagan “Kendisinin söylediğine göre o ikide bir şiir (şarkı) okumaya başladığında şiirini kâğıda geçirerek, bunu ezberleyip terennüm etmiştir” (Bolobalayev, 1960, s. 18).

2) Belki bu mastar ekinin diğeri mastar eklerinden farklı olarak sıfat-fiil fonksiyonu da vardı. Mesela, Kazan Tatar Türkçesinde *-(X)rga* eki hem mastar hem de zarf-fiil işlevindedir. Eski Türkçede *-GU* eki, sıfat-fiil, mastar, gelecek ve geniş zaman eki işlevlerinde kullanılmıştır. Elbette mastar eklerini alan kelimeler sıfat olarak kullanılmazlar. Bunlar hemen daima

⁷ Ekin Harezmi Türkçesinde de bu işlevde kullanıldığı görülür. Schinkewitz’in yazdığı “Rabguzi Sentaksı” adlı makalesine aldığı “ahiri novruz küniğe yığılmak boldılar” (s. 20) örnekte geçen *-mak* ekini, Paylı “nihayet nevrüz gününde toplanmaya karar verdiler” şeklinde günümüz diline çevirmiştir (s. 26). Bu cümle Türkiye Türkçesine aynı zamanda “nihayet Nevruz günü toplanacak oldular” şeklinde de çevrilebilir. Benzer şekilde Codex Cumanicus’ta *-mAk*, gelecek zaman çekim eki olarak kullanılır: *Yene haybat - bile kelmek-turur* (148, 11) “Yine heybetle gelecek”. (Grønbech, 1986, s. 226).

isimlerdir. İsim oldukları için sıfat tamlaması değil, isim tamlaması kurarlar: *çalışmak yerine, görmek vakti; okuma kitabı, gezme zamanı; oturuş şekli, bekleyiş süresi* vb.

İstisna olarak *-mA* ile kurulan birtakım isimlerin sıfat olarak kullanıldığı görülür: Türkiye Türkçesinden örnekler: *süzme yoğurt, yazma eser, besleme çocuk, oyma kapı*. Özbek Türkçesinden örnekler: *qoşma söz* “birleşik kelime”, *toqıma gap* “uydurma laf” vb. Ancak bu sıfat türeten *-mA* eki, *-mAk* ekinden değil, Eski Türkçedeki *-GmA* > *-mA* değişimiyle meydana gelen bir ek olmalıdır.

3) Bir diğer varsayım da sesteş iki farklı *-(X)ş* ekinin bulunmasıdır. Mesela, Saha, Altay Çuvaş Türkçeleri üzerine çalışanlar işlevlerinden dolayı sesteş iki ek olarak ele almışlardır.

Fiillerden sıfat olarak kullanılan isimler yapan ek. İkinci gruptaki ek ya eski bir sıfat fiil ekinin artık yapım eki haline dönüşmüş yani bazı kelimelerde kalıplaşmış halde bulunan ektir yahut da normal bir yapım ekidir. Ekin bu fonksiyonuna birçok lehçede kullanılan şu kelimeleri örnek olarak sunabiliriz: *tanış* “tanıdık, tanınan”; *biliş* “bildik, bilinen”; *oynaş* “oyunan”, *ohşaş* “benzer, benzeyen” ile kimi tarihî veya çağdaş lehçelerde görülen *beñzeş / meñzeş* “benzer, benzeyen”; *cuquş* “mikrop yani bulaşan, bulaştırın” (< Altayca *cuq-* / Özbek Türkçesi *yuuq-* “bulaşmak, sirayet etmek”); *suvsuş* “içki, içilecek şey” (< Maytrısimit *suvsa-*); *yağış* “kurban” (< Maytrısimit *yağa-* “kurban sunmak) vb. Keza Eski Türkçeden başlayarak günümüz Türk dillerinde de görülen *ülüş* kelimesi de bu şekilde ele alınmalıdır. *Üle-* “paylaştırmak” fiilinden türetilen *ülüş* “pay, hisse” kelimesinde *-(X)ş* eki fiilden “paylaşmak” değil “paylaşılan” anlamında kelime türetmiştir.

Sonuç olarak dilimizin bütün dil ve lehçelerinde başlangıcından itibaren bulunan ancak Orta Türkçe ve sonrası dönemde yaygın kullanılmaya başlayan *-(X)ş* ekinin kökeni ve işlevleri her zaman açık değildir. Türk lehçelerine ait hemen bütün gramer çalışmalarında mastar (fiil ismi, isim-fiil vb.) olarak adlandırılan bu ek, kimi lehçelerde hareket ismi yaptığı kadar sıfat-fiiller de türetmektedir. Bütün sıfat-fiil eklerinin aynı zamanda mastar işlevinde kullanılabilmesi durumunu dikkate aldığımızda, bizce *-(X)ş* büyük ihtimalle başlangıçta kalıcı isimler yapan, sonraları sıfat-fiil ve nihayet daha sonra mastar işleviyle yaygınlaşan bir ek olup ekin bu gelişim sürecinin değişik lehçelerde izlerinin hâlen bulunduğu söylenebilir.

Kısaltmalar

KTLS: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü

ÖTİL: Özbek Tilining İzâhli Luğâti

s.: sayfa

c.: cilt

vb.: ve benzeri

Kaynaklar

- Abdurrahmānov F. A. – Ş. Ş. Şaabdurahmānov – A. P. Hāciyev: *Özbek Tili Grammatikası I*, Özbekistān CCR Fan Naşriyātı, Taşkent 1975, 612.
- Akbaba, D. E. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri*. Ankara: Grafiker.
- Arat, R. R. (1979a). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: TDK.
- Arat, R. R. (1979b). *Kutadgu Bilig III İndeks*. Neşre haz.: Kemal Eraslan- Osman F. Sertkaya – Nuri Yüce) İstanbul: TKAE.
- Arat, R. R. (1988). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II*. Ankara: TTK.
- Arat, R. R. (1992) *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit.
- Arıkoğlu, E. – K. Kuular (2003): *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Ata, A. (1997a): *Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî Kısasü'l-Enbiya (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- Ata, A. (1997b): *Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî Kısasü'l-Enbiya (Peygamberler Kıssaları) II Dizin*. Ankara: TDK.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*. Ankara: TDK.
- Âybek (1985): *Nävâiy*, Taşkent: Oqıtuvçı Nâşriyātı.
- Aydoğdu, Ö. (2007). *Türk Dilinde Masterlar*. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Banguoğlu, T. (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: TDK.
- Bodrogligeti, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*. Muenchen: Lincom Europa.
- Bolobalayev, O. (1960). *Osmonkul*, Frunze: Kırgız Mamlekettik Basması.
- Buran, A. – E. Alkaya (2001). *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Ankara: Akçağ.
- Çağatay, S. (1947). “Eski Osmanlıca’da Fiil Müştakları”, *DTCF Dergisi c. V*, Ankara, 1947, s. 525-552.
- Çeneli, İ. (1997) *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri*. çev: Mustafa Argunşah. Ankara: TDK.
- Çolpân, Ä. S., (1991): *Yänä Äldim Sâzımını*, Taşkent: Ğäfur Ğulâm.

- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. çev.: Günay Karaağaç. İstanbul: İ.Ü.
- Eckmann, J. (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. haz.: Osman F. Sertkaya. Ankara: TDK.
- Əliyev, K. (2011). *Azərbaycan Dili Abituriyenlər Üçün (Köməkçi Vəsait)*. Bakı: Elm.
- Eraliyev, S. 1992: "Saga Aytkan Sır" *Ala-Too* 4-5, Bişkek, s.63-109.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul: İ. Ü.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon*, Vol. 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (1998). "On the Verbal Noun in -(y)iş", *Doğan Aksan Armağanı*, DTCF yay: 366, Ankara. s. 53-68.
- Erdal, M. (2013). "Oğuz Türkçesinde ve Batı İranî Dillerde Öndamaksıl Ekleşme Ünsüzü". Çev.: M. Salan. *Dil Araştırmaları*, sayı 12, Bahar 2103, s. 256-272.
- Ergin, M. (1984). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi.
- Ersoy, F. (2010). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Gabain A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*, çev.: Mehmet Akalın. Ankara: TDK.
- Grønbech, K. (1986). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Çev.: Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK.
- Naskali, E. G. – M. Duranlı (1999): *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK.
- Hahn, F. R. – A. İbrahim (1991): *Spoken Uyghur*, Seattle and London: University of Washington Press.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çev.: Vedat Köken. Ankara: TDK.
- Xangildin V. H. (1959). *Tatar Tələ Grammatikası*. Kazan: SSR Fənnər Akademiyası
- Hâşimov, Ö. (1994). *Tüşdä Keçgän Umlär*. Taşkent: Şärq
- Xudâyberdiyev, E. - Ş. Xudâyberdiyeva (1995). *Altın Vâdiy Ertäkläri*. Taşkent: Ğäfür Ğulâm.
- İsmailoviç, E. - Ä. Yunusov – H. Dädäbäyev (1991). *Näsiruddin Burhānuddin Rābguziy Qısası Rābguziy İkinci Kitāb*. Taşkent: Yāzuvçi.
- Kaimov, K. (1976). *Tandalgan Çıgarmalar*. Frunze: Kırgızstan Basması.

Tolkun, S.

- Kara, M. (2000). *Türkmençe (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*. Ankara: TDK.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (1991). Haz.: Komisyon. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul: Orkun.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun yaruk: Giriş, metin ve dizin*. Ankara: TDK.
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya Ali Məktəblər üçün Dərslik*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Kirişçiöglü, M. F. (1994). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Koç, K. – A. Baynıyazov – V. Başkapan (2003) *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Koç, K. – O. Doğan (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev.: İklil Kurban. Ankara: TDK.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK.
- Özbek Tilining İzahli Luğati I-V* (2006-2008). Taşkent: Dävlät İlmiy Nəşriyatı.
- Özönder, F. S. B. (1998) *Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks XXX Levha*. Ankara: TDK.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Rımjanov, T. (1985) “Zäytunqarlığaş” *Kümis Küyme Yertegi-Povester*. Almatı: Jalın.
- Ryumina-Sırkaşeva, L. T. – N. A. Kuçığaşeva (2000) *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, haz.: Ş. H. Akalın- C. Turgunbayev. Ankara: TDK
- Safiullina, F. S. – M. Z. Zekiyev (1994). *Xezérge Tatar Edebi Télé*. Kazan: Megarif.
- Serebrennikov, B. A. – N. Z. Hacıyeva (2002). *Türk Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

- Schinkewitz, J. (1947). “ Rabguzi Sentaksı”. çev.: S. S. PAYLI Türk Dili Belleten, seri III, sayı 8-9’ dan sonra ayrı basım, Nisan-Aralık 1946, Ankara 1947, 148 s.
- Tannagaşaeva N. N. Kurpeşko – H. Ş. Akalın (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- Tarama Sözlüğü VII Ekler* (1996), Ankara: TDK.
- Tatarskaya Grammatika II Morfologiya* (1993). Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrısimit Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika tarikatine âit bir eserin Uygurcası)*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Tekin, T. – M. Ölmez – E. Ceylan – Z. Ölmez – S. Eker (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi
- Timurtaş, F. K. (1977). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi.
- Tolkun, S. (1999): *Kırgız Türkçesi’nde Mastar, Partisip ve Gerundiumlar*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, XIII+377.
- Tolkun, S. (2008) “Yaşayan Çağatayca veya İki Dilli Özbek Şiiri”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 20-24 Ekim 2008, Ankara. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008*. Ankara: TDK. 4235-4246.
- Tolkun, S. (2009). *Özbekçede Fiilimsiler*. İstanbul: Dijital Sanat.
- Toparlı, R. (1988). *Mu’înü’l-Mürîd*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.
- Tor, G. (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları.
- Tulum, M. M. – K. Azılı (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Türk Dünyası El Kitabı 2. Cilt* (1992). Ankara: TKAE.
- Türkmen Diliniñ Grammatikası*. (1999). Aşgabat: Türkmenistan Prezidentiniñ Yanındaki İlim ve Tehnika Baradakı Yokarı Geñeş Magtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı (TDK tarafından armağan olarak basılmıştır).
- Uygur, C. V. (2010). *Karakalpak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kriter.

Tolkun, S.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü. C I-II.* çev. Abdullah Taymaz. Ankara: TDK.

Yüce, N. (1998). *Mukaddimetü'l-Edeb.* Ankara: TDK.

Extended Abstract

-mAk suffix is the genuine infinitive in Turkish at the beginning. But it can be seen that notably *-GU* and other participial suffixes can be used as infinitive in this era and all of the posterior Turkic languages: *korkmañlar men emti sizlerke tirlmiş tıltagımın sözleyin* “Don’t be afraid, I shall tell you the reason why I sliced.” (Kemal Eraslan, *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, s.23).

-(X)ş suffix which is productive especially in Qarluq and Oghuz dialects was deriving permanent nouns like *eltiriş* “public collector”, *küsüş* “wish”, *uruş* “war” from verbs in Old Turkic. It is seen that the suffix makes agent and object names such as *sakış* “measurement, size”, *sıkış* “bother”, *suvsuş* “beverage, drink; water pan”, *tütüşlüg* “disputed, stormy” *üküş* “much, very”, *ülüş* “chapter, section” like a participial suffix. One of the important characteristics of the suffix *-(X)ş* in Old Turkic is that it closes the *-A* vowel when it is suffixed the verb which finish with that vowel: *küse-ş > küsüş*, *üle-> ülüş*, *suvs-a-ş > suvsuş*.

-(X)ş suffix can derive compound suffixes by combining with other suffixes both in modern and historical Turkic dialects: *-ş+possessive +dA*, *-(y)XşXn*, *-(X)ş+possessive +çA* vb. In place of these compound suffixes, similar forms should be made by using participial suffixes. For example, expression of *sü tegişinte* (K 5) in the north face of Bilge Kagan inscription is translated to Turkish as “ordular kapıştığında” (when armies fight with each other). *-(y)XşXn* gerundium in Turkish local dialects means *-DxğXndA* which is derived from *-DXk* participial. Likewise, *-(X)şXmçA* suffix which can be inflected with agreement suffix in Uzbek, Uyghur, Kyrgyz Turkic is interpreted as *-DXğXmA göre*, *-DXğXm kadarıyla* gerundiums which are derived from *-DXk* participial in Turkish. Likewise, in these three dialects *-(X)ş* suffix in the clause “Qayerge barışımın bilmeymen.” should be translated with the future participial to standard Turkish: *Nereye gideceğimi bilmiyorum* (I don’t know where I will go to.).

In fact, *-mAk* which is the most productive infinitive from early periods of Turkic isn’t used to derive agent and object name except the words like *kaymak*, *tokmak* (< *toku-* “to hit”), *çakmak*, *yemek* that exist in all of modern dialects at the present time.

That the suffix *-(X)ş* derives both action nominals and agent names is seen in many of the dialects. For example: Old Turkic *suvsuş* “drink, beverage; water pan”; *yağış* (< *yağa-* “to sacrifice”); Karakhanid Turkic *kiriş* “income”, *oğşağı* “example”; Khorezm Turkic *tutuş* “permanently”; Kipchak Turkic *batış* “west”; Old Anatolian Turkic *beñzeş* “similar, analogue”; in many of present day dialects *yağış* “rain”, *taniş* “friend, familiar”, *oynaş*

“lover”, *okşaş / ohşaş / uksas* “like” vb. Şor Turkic *şaaçılış* “drop” (< *şaaçıl-* “to be scattered”); Chuvash *tupış* “income, profit” (< *tup-*: to find) vb.

As it is a well known, in Turkish a suffix can function differently with respect its position: *+lAr* suffix in examples of *evler, geldiler, kafadanbacaklılar* has different functions from each other. Suffixes can change its category eventually: *-GU* participial which exists in Old Turkic and in some of central Turkic dialects derives permanent nouns in modern Turkish. Likewise, *-(X)ş > -(X)s* in Kazakh Turkic is no longer an infinitive but a suffix that makes permanent noun.

Almost all of the participial suffixes in Turkish function as an infinitive suffix in same time: In clause like “Onun çalıştığı boşa gitti.”, *çalışması* can be used instead of *çalıştığı*. In clause of Uzbek like “Xâlvâ degân bilân âğız tâtımäs.”, *deyiş* can be used instead of *degân*. In clause of Kyrgyz like “Köñüldü taza tutkan cakşı.” (Keeping the heart refresh is good.), *tutuş* or *tutuu* can be used instead of *tutkan*. Moreover, considering the fact that *-GU* participial in Old Turkic functions as a infinitive, it can be thought that *-(X)ş* in fact could be a participial suffix. It is a common situation in present day dialects that participial suffixes can be used with infinitive function. *-Ar /-mAs* suffixes with dative case can frequently be used as an infinitive suffix in northern and eastern Turkic: *Keterge vaqtim yoq.* “Gitmeye vaktim yok.” (I don’t have time to go.). In Qazan Tatar, *-(X)rgA* suffix which is the combination of *-(U)v* and *-Ar* participial is used as a infinitive. Moreover, *-mAsllk* is negative infinitive in Uzbek and Uyghur Turkic.

Consequently, *-(X)ş* suffix which has existed in all dialects of Turkic from early periods and become widespread after Middle Turkic doesn’t function in one way. The suffix is called infinitive in almost all grammars of Turkic languages, but it function as a action nominalizer in some dialects besides its function to make participial phrases. Considering the fact that all participial suffixes can be used as a infinitive, it can be said that *-(X)ş* most probably was making permanent noun and used as participial afterwards. Finally it has become widespread with infinitive function. This development process still has its traces in different dialects.